

BRACTWA CERKIEWNE NA TERENIE WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO W XVI–XVIII WIEKU

Słowa kluczowe: Bractwa cerkiewne, Wielkie Księstwo Litewskie

W drugiej połowie XV w. zmieniły się relacje wyznaniowe w miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego i na ziemiach ruskich Korony. Na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego mieszczenie prawosławni byli odsuwani od uczestnictwa we władzach miejskich. Po raz pierwszy doszło do konfliktów wyznaniowych w cechach rzemieślniczych na terenie miast o zróżnicowanej strukturze wyznaniowej. W obronie interesów ekonomicznych, narodowych i religijnych ludności prawosławnej powstały bractwa cerkiewne¹.

Pochodzenie tego specyficznego zrzeszenia wiernych, charakterystycznego dla społeczności prawosławnej na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego, nie jest do końca wyjaśnione². Niektórzy historycy odnoszą ideę powstania bractwa do okresu pogańskiego, kiedy

¹ K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934, s. 90, 91; J. Woliński, *Polska i Kościół prawosławny. Zarys historyczny*, Lwów 1936, s. 24, 25; A. Podraza, *Dzieje ziem ukraińskich do 1569 r.*, [w:] *Ukraina. Teraźniejszość i przeszłość*, red. A. Podraza, Kraków 1970, s. 250–251; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003, s. 231–233.

² Poglądy historyków na temat genezy bractw cerkiewnych por.: Makarij, *Istorija Ruskoj Cerkwi*, t. X, Sankt-Pieterburg 1879, s. 509, 510; J. D. Isajewicz, *Bractwa ta ich rol w rozwytku ukraińskiej kultury XVI–XVII wici*, Kyjów 1966, s. 37–40; L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce. Studia nad historią Kościoła Katolickiego w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. II, cz. 2, Kraków 1969, s. 832; A. Mironowicz, *Geneza bractw cerkiewnych*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1996, nr 2 (6), Białystok, s. 22–30.

funkcjonowały jeszcze silne związki rodowe. Według Mikołaja Hruszewskiego, grecka „fratria” to nic innego, jak południowosłowiańskie „bractwo”³. Według tej teorii, w Europie Zachodniej więzy rodowe przekształciły się w cechy lub zawodowe organizacje nazwane bractwami (fraternitas). W społeczeństwie wschodniosłowiańskim zamiast związków rodowych tworzyły się związki rodowo-terytorialne, przyjmując nazwę bractwa. Z czasem organizacje te nabierały charakteru religijnego (szacunek dla patronów szczególnie czczonych, uroczyste obchodzenie świąt związanych z tradycją rodową). Cerkiew w tym wypadku stanowiła centrum związku religijnego. Według Mikołaja Hruszewskiego, w drugiej połowie XV w. organizacje brackie poddane były silnym wpływom cechów rzemieślniczych. Cechy wyrosły z tego samego korzenia co bractwa, a ich struktura wewnętrzna była zbliżona do organizacji brackich. Cechy rzemieślnicze w wielu wypadkach stały się podstawą funkcjonowania bractw cerkiewnych. Z kręgu społeczeństwa cechowego rekrutowała się największa liczba członków bractw⁴. Iwan Flerow genezę bractw na ziemiach litewsko-białoruskich interpretował jako powstanie nowych organizacji cerkiewnych, rozwiniętych pod wpływem prawa magdeburskiego⁵. Według Flerowa, „mieszczanie danego miasta, przyjmujący prawo magdeburskie, otrzymywali wewnętrzne prawa, swoje sądy i urzędy. Władza administracyjna należała do burmistrzów i rajców, sądowa zaś do wójtów, ławników i sędziów. Rzemieślnicy byli skupieni w cechach. Cechy tworzyły korporacje, posiadające własną regułę, władzę i broń. Rzemieślników jednego cechu nazywano bractwem. Bractwo cechowe posiadało własną cerkiew, na której utrzymanie łożyło środki pieniężne (...). Cechy i bractwa cerkiewne posiadały wiele elementów wspólnych: wspólny zarząd, własny sąd, coroczne wybieranie czterech

³ M. Hruszewskij, *Istorija Ukrajiny-Rusy*, t. VI, Kyjiv – Lwiv 1907, s. 500.

⁴ Tamże, s. 501-503. Według Siergieja Sołowiowa, bractwa powstały z tzw. „bratczin”, tj. organizacji wywodzących się ze związków rzemieślniczych Nowogrodu i Pskowa. S. M. Sołowiow, *Bratcziny*, „Russkije Biesiedy” 1856, nr 4, s. 108-117.

⁵ I. Flerow, *O prawosławnych cerkownych bractwach, protivoborstwowawszych unii w jugo-zapadnoj Rossii w XVI, XVII i XVIII st.*, Sankt-Pietierburg 1857, s. 14.

braci do kierowania sprawami brackimi, wspólny skarb, do którego wpływały pieniądze. Bractwa cechowe i cerkiewne posiadały podobne obowiązki wobec swych członków (pomoc chorym, rodzinom zmarłych)”⁶. Flerow w swym porównaniu nie zauważał podstawowej różnicy między bractwami a cechami. Cechy oprócz spraw rzemieślniczych posiadały jedynie częściowo religijny charakter, podczas gdy bractwa cerkiewne miały niemal wyłącznie konfesyjne oblicze swej działalności. Z kolei Stiepan Gołubiew uważał, że bractwa rozwijały się na zasadzie prawa patronatu, funkcjonującego w XV–XVII w. na terenie Rzeczypospolitej. W dobrach szlacheckich patronat był jednoosobowy. W miastach rządzących się prawem magdeburskim opiekunami cerkwi pozostawali sami mieszczanie. Cerkiewne bractwa – według S. Gołubiewa – to nic innego jak rozwijające się pod kolektywnym patronatem (ktitorstwem) związki religijne⁷. Wypada zaznaczyć, że specyficzne związki religijne zrzeszały przeważnie grupę ludzi o jednokowych zainteresowaniach i najczęściej wykonujących tę samą pracę. Pogląd ten wydobywa na pierwszy plan element cerkiewnej działalności bractw, pomijając inne formy działalności (politycznej, społecznej, kulturalnej).

Według Pawła Jefimienki, bractwa cerkiewne były rozwinięciem starosłowiańskich bractw rodowych. Jefimienko rozpatruje bractwa jako ostatni etap procesu rozwojowego: z bractw rodowych, poprzez gildie, bractwa rzemieślników do bractw cerkiewnych. P. Jefimienko wprowadza jeszcze pojęcie „dobrowolnego rodu”. Według tej teorii bractwa nie powstały z chwilą wydania dokumentu (aktu) mówiącego o ich powstaniu, lecz istniały wraz z pojawieniem się wspólnoty wyznaniowej, w której one funkcjonowały⁸. Bractwa powstały w odległej przeszłości w oparciu o organizacje rodowe, stanowiące religij-

6 Tamże, s. 15.

7 S. T. Gołubiew, *Istorija Kijowskoj Duchownoj Akadiemii*, Kijew 1886, s. 79–83. Podobny pogląd o genezie bractw wyraziła Wanda Łuksza, *W sprawie prawosławnych bractw miodowych w Wilnie*, „Atheneum Wileńskie” 1938, t. XIII, z. 2, Wilno, s. 288.

8 P. Jefimienko, *Bratstwo i sojuzy niszczich*, „Kijewskaja Starina”, Kijew 1883, nr 9, s. 277, 316.

no-społeczne tło funkcjonowania zbiorowości⁹. XIX-wieczni historycy rosyjscy uważają, że bractwa nie były organizacjami oryginalnymi, a bezpośrednio kontynuowały zadania ruskich starych „bratczin”. Takie założenie nie uwzględnia odmiennych warunków funkcjonowania wspólnot wyznaniowych w Rusi północno-wschodniej i Wielkim Księstwie Litewskim. Bractwa na terenie Rzeczypospolitej poza celami kulturalno-oświatowymi zajmowały się obroną interesów prawosławia i narodowości ruskiej. „Bratcziny” w Rusi północnej nie pełniły podobnych zadań. Wreszcie staroruskie „bratcziny” funkcjonowały w XII i XIII w., a pierwsze bractwa na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego powstały w połowie XV i rozwinęły się w XVI i XVII w. w okresie konfliktów wyznaniowych.

Zachodniej koncepcji genezy bractw bronił Nikołaj Suworow. Według niego instytucje brackie przybyły z Europy Zachodniej¹⁰ i podobnie jak Iwan Flerow interpretował powstanie bractw na ziemiach litewsko-białoruskich interpretował jako powstanie nowych organizacji cerkiewnych rozwiniętych pod wpływem prawa magdeburgskiego¹¹. Obaj w swym porównaniu nie zauważali podstawowych różnic między bractwami a cechami. Nikołaj Skabałanowicz poszedł dalej w ocenie wpływu prawa magdeburgskiego na rozwój bractw. W ich rozwoju historycznym wyróżnia on trzy główne okresy: 1) w początkowej fazie bractwa stanowiły odmianę gildii z tą różnicą, iż działalność bractw nie miała tak wykrystalizowanego charakteru jak gildie, a głównie skoncentrowana była na potrzebach Cerkwi, stąd też ich późniejsza nazwa „bractwa cerkiewne”. Tego typu bractwa funkcjonowały w XV w., a większego znaczenia nabrały w następnym stuleciu¹²; 2) w II poł. XVI i XVII w. w bractwach cerkiewnych kształtowały się cele pozareligijne. Ich działalność przyjęła

⁹ Tamże, s. 235.

¹⁰ N. S. Suworow, *Uczebnik cerkownego prawa*, Moskwa 1913, s. 116, 117.

¹¹ I. Flerow, *O prawosławnych cerkownych bratstwach...*, s. 14.

¹² N. Skabałanowicz, *Zapadnojewropiejskije gildii i zapadnorusskija bratstwa*, „Christijanskoje Cztienje” 1875, cz. II, nr 9-10, s. 290-313.

charakter obronno-religijny (autor nawiązuje tu do działań obronnych gildii)¹³; 3) w XVII w. powstawały bractwa o obliczu kupiecko-rzemieślniczym, które poza celami religijnymi prowadziły sprawy handlowe i rzemieślnicze¹⁴.

Aleksander Papkow łączył powstanie bractw cerkiewnych z organizacjami parafialnymi i z dawnymi bractwami miodowymi. Pierwsze bractwa miodowe powstały przy cerkwiach. Zgodnie ze starym zwyczajem w czasie głównych świąt cerkiewnych tłoczyły one miód i ustawiały „piry”¹⁵. Podobny pogląd na temat powstania bractw wyraził inny historyk tego okresu F. Żubro¹⁶.

Analizując zagadnienie genezy bractw należy podnieść problem roli elementu świeckiego w życiu Kościoła prawosławnego. W dawnej Rzeczypospolitej patronat nad poszczególnymi parafiami wiejskimi sprawowali właściciele majątków, a w miastach – mieszczanie, od schyłku XVI w. zorganizowani w bractwa cerkiewne. Udział świeckich w sprawowaniu opieki nad Cerkwią nie wynikał z idei ruchu reformacyjnego, ale z tradycyjnej dla Kościoła wschodniego „soborowości”. Praktyka taka nie była zwyczajem, a prawem ustrojowym Cerkwi¹⁷. Mikołaj Kojalowicz udowodnił, że bractwa powstały w oparciu o cechy miejskie, składające się z rzemieślników tej samej branży¹⁸. Zadaniem ich była obrona interesów grupy rzemieślniczej. Z czasem samodzielne organizacje cechowe tworzyły zamknięte struktury, odgrywając ważną rolę w życiu społeczno-politycznym miasta. Na zgola inne przesłanki powstania bractw zwrócił uwagę E. N. Medyński. Uważał on bractwa cerkiewne za formę obrony prawosławnej społeczności

¹³ Tamże, s. 313-319.

¹⁴ Tamże, s. 319-327.

¹⁵ A. A. Papkow, *Bratstwa. Oczerk istorii zapadno-russkich prawoslawnych bratstw*, Sankt-Pietierburg 1900.

¹⁶ F. Żubro, *Istorija Mogilewskiego Bogojawlenskogo bratstwa*, „Mogilewskije Jeparchialnyje Wiedomosti” 1889, nr 29, s. 453.

¹⁷ W. Zaikin, *Uczastije swietskiego elementa w cerkownom uprawlenii, wybornyje naczało i „sobornost” w Kijewskoj Mitropolii w XVI-XVII w.*, Warszawa 1930, s. 49-64.

¹⁸ M. O. Kojalowicz, *Cztienija o cerkownych zapadnorusskich bratstwach*, „Dien” 1882, nr 36-42.

Rzeczypospolitej w obliczu jej narodowego i religijnego zagrożenia¹⁹. W najnowszych opracowaniach poświęconych dziejom bractw cerkiewnych obserwuje się powrót do szukania ich genezy w cechach rzemieślniczych, funkcjonujących w miastach na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego²⁰.

W miastach o zróżnicowanej strukturze wyznaniowej statuty cechowe faworyzowały katolików. Rzadko panowały w nich stosunki tolerancyjne²¹. Cechy były w zasadzie instytucjami katolickimi, chociaż należeli do nich wyznawcy innych wyznań chrześcijańskich. W ich wewnętrznej strukturze uprzywilejowane stanowiska zajmowali katolicy. System ten powodował narastanie nietolerancji wyznaniowej wewnątrz cechów²². Był to dodatkowy impuls do tworzenia przez prawosławnych organizacji zawodowych o charakterze religijnym.

Konflikty wyznaniowe w cechach i sytuacja, w jakiej znalazła się Cerkiew prawosławna, legły u podstaw powstania bractw cerkiewnych. Swoją działalnością objęły one kwestie wyznaniowe, kulturalno-oświatowe i społeczno-polityczne. Istotny wpływ na taki stan rzeczy miał rozwój ruchu reformacyjnego, przygotowywanie unii i wzrost zaможności mieszczaństwa ruskiego²³. Bez względu na to, jaki czynnik miał decydujące znaczenie na ukształtowanie się bractw cerkiewnych (nadanie praw magdeburskich, specyficzne stosunki wyznaniowe i społeczne w miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego), należy zaznaczyć, że posiadały one własną ruską tradycję, której bezpośredniej analogii nie możemy znaleźć w zachodnioeuropejskich gildiach i cechach. Bractwa na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej nie były organi-

¹⁹ E. N. Miedynskij, *Bratskije szkoły Ukrainy i Bielorusii w XVI-XVII w.*, Moskwa 1954.

²⁰ J. D. Isajewicz, *Bratstwa ta ich rol...*, s. 60; L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, s. 832; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001, s. 43-45.

²¹ J. Ptaśnik, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, Warszawa 1949, s. 124, 125.

²² J. Morzy, *Geneza i rozwój cechów wileńskich do końca XVII w.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza”, Seria Historia, z. IV, Poznań 1959, s. 33.

²³ A. P. Grickiewicz, *Socyjalnaja bor'ba gorożan Bielorusii w XVI-XVIII w.*, Minsk 1979, s. 122-123.

zaczajami masowymi, lecz skupiały najaktywniejszą część społeczności prawosławnej (np. bractwo lwowskie w swej długiej historii nie liczyło jednocześnie więcej niż 50 członków). Bractwa, mimo swego nielicznego składu, w sprawach wolności religijnej i swobodnego rozwoju kultury narodowej wyrażały podstawowe interesy narodu ruskiego²⁴.

Pierwsze bractwo cerkiewne powstało na terenie Wilna około 1450 r. w oparciu o cech kuśnierski. Powodem jego powstania były stosunki panujące w wileńskich cechach rzemieślniczych. W większości cechów władze były zdominowane przez osoby wyznania rzymskokatolickiego. Pomimo formalnego równouprawnienia religijnego cechy wymagały od swych członków pewnych zobowiązań względem Kościoła łacińskiego (płacenia składek duchowieństwu, uczestniczenie w nabożeństwach katolickich). Obowiązek uczestniczenia w nabożeństwach kościelnych wszystkich członków organizacji cechowej znajdujemy w wielu statutach cechów wileńskich np. szewskim i rzeźniczym²⁵. W niektórych cechach rzemieślniczych różnowiercy mogli uwolnić się od obowiązku uczestniczenia w nabożeństwach Kościoła katolickiego poprzez wniesienie odpowiednich sum w charakterze kary za nieobecność. Życie cechowe było regulowane według świąt Kościoła katolickiego. Podczas wyborów władz cechowych pierwsi głosowali katolicy, a następnie rzemieślnicy innych wyznań. Podobna sytuacja panowała przy zabieraniu głosu. Stan taki odbiegał od ducha przywileju Zygmunta Kiejstutowicza z 1432 r. nadającego mieszczanom wileńskim prawa magdeburskie i upodabniający ustrój administracyjny miasta do Krakowa. Rada miasta z burmistrzem była wybierana spośród mieszkańców Wilna. Do rady miejskiej mieli prawo wybierać „połowicu zakonu rymasko, a połowicu zakonu hrecko”²⁶. Liczba burmistrzów Wilna miała być równa „religii rymaskiej i grec-

²⁴ J. D. Isajewicz, *Bractwa ta ich rol...*, s. 60.

²⁵ K. Chodynicki, *O stosunkach wyznaniowych w cechach wileńskich od XV do XVIII w.*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*, t. I, Lwów 1925, s. 117-131; tenże, *Kościół prawosławny...*, s. 90-92.

²⁶ P. Dubiński, *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu W. X. Lit. Wilnowi nadanych*, Wilno 1788, s. 5.

kiej”. W tej sytuacji uprzywilejowane stanowisko rzymskich katolików w cechach rzemieślniczych zmusiło prawosławnych członków cechów do tworzenia własnych organizacji o charakterze wyznaniowym. W ten sposób powstały pierwsze bractwa cerkiewne w Wilnie.

Bractwa posiadały własne domy i rządziły się specjalnym statutem regulującym ich życie wewnętrzne. Członkowie bractwa na własny koszt wyrabiali świece, sycili miód, który był spożywany podczas wielkich świąt (Boże Narodzenie, Wielkanoc). Na czele bractw stali wybierani corocznie starostowie, którzy przy pomocy kluczników zarządzali majątkiem bractwa. Starostowie rozstrzygali spory i konflikty między członkami bractwa, sprawowali nadzór nad życiem moralnym i religijnym. Pierwsze bractwa wileńskie były więc stowarzyszeniami o celach religijno-towarzyskich, skupiającymi rzemieślników wyznania prawosławnego.

Geneza tego niezwykłego fenomenu, jakim były bractwa cerkiewne w XVI–XVIII wieku, wynikała z wielu czynników. Na powstanie bractw istotny wpływ miały zasady ustrojowe Kościoła prawosławnego oraz jego sytuacja na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wszystkie wyżej wymienione zjawiska miały znaczący wpływ na ukształtowanie się nowego charakteru bractw cerkiewnych. Ich powstanie wynikało więc już nie tylko z ustroju cechowego miast i panujących w nich stosunków wyznaniowych, ale ze wzrostu świadomości religijnej i kulturowej ludności ruskiej.

Rozwój bractw cerkiewnych w miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego nastąpił w pierwszej połowie XVI w. Powstawaniu nowych bractw towarzyszył wzrost politycznego znaczenia mieszczaństwa w miastach posiadających prawa magdeburskie oraz wzrost świadomości religijnej wśród ludności ruskiej. W miastach o mieszanej strukturze wyznaniowej zakładanie bractw było spowodowane nie tylko potrzebami religijnymi, ale także względami społeczno-politycznymi. Posiadanie legalnej organizacji pozwalało członkom bractwa skuteczniej bronić ich świeckie interesy. Wśród społeczności brackiej rozwinął się ruch dążący do reformowania Cerkwi, a zwłaszcza do podniesienia poziomu moralnego duchowieństwa i wiernych. Ta działalność

wykraczała poza sferę czysto religijno-cerkiewną. Bractwa walczyły o zachowanie odrębności kultury ruskiej, obronę praw ludności prawosławnej, równouprawnienie jej z wyznawcami Kościoła rzymskokatolickiego.

Nowe tendencje reformatorskie najwcześniej pojawiły się wśród prawosławnego mieszczaństwa Wilna i Lwowa. Już na początku XVI w. w Wilnie w oparciu o cech garbarski, kupiecki i kuśnierski powstało kilka bractw cerkiewnych²⁷. Podobne bractwa powstały we Lwowie przy cerkwiach Zwiastowania NMP, Zaśnięcia NMP i św. Mikołaja²⁸. Ustawy nowo powstałych bractw były podobne do statutów organizacji cechowych. Bractwa posiadały własne domy i rządziły się specjalnym statutem regulującym ich życie wewnętrzne. Członkowie bractwa na własny koszt wyrabiali świece, sycili miód, który był spożywany podczas wielkich świąt (Boże Narodzenie, Wielkanoc). Z uwagi na kupowanie i sycenie miodu bractwa często były nazywane miodowymi. W brackim statucie zapisane były prawa, które członkowie pod karą klątwy musieli przestrzegać. Statut wschodził w życie po zatwierdzeniu go przez króla i wówczas stawał się obowiązującym prawem. Dopiero po tym akcie członkowie bractwa wpisywali swoje imiona do katalogu bractwa.

Wiek XVI przyniósł istotne przemiany w życiu religijnym społeczeństwa ruskiego. Tradycyjna, słabo dogmatycznie podparta religijność spotkała się z dynamicznie rozwijającymi się nurtami protestanckimi i potrydenckim Kościołem rzymskokatolickim. Dodatkowym czynnikiem wpływającym na postawy wiernych było zeświecczenie i zmaturalizowanie wyższego duchowieństwa. W rezultacie jedynie część duchowieństwa, przeważnie zakonnego, była przygotowana do obrony dogmatów i głębokich dysput teologicznych. Pozycja duchowieństwa często była osłabiana poprzez postawę ktitorów, którzy ingerując w sprawy życia wewnętrznego Kościoła prawosławnego podważali jego prestiż. Nowym zjawiskiem w życiu religijnym było pojawie-

²⁷ W. Łuksza, *W sprawie prawosławnych bractw miodowych...*, s. 288.

²⁸ M. Hruszewskij, *Istorija Ukrainy-Rusy*, t. VI, s. 506-508.

nie się zbiorowego patronatu w postaci bractw cerkiewnych i zaangażowanie się świeckich w reformowanie Kościoła. Wobec zagrożenia ze strony nowych nurtów religijnych począwszy od lat siedemdziesiątych XVI w. próbowano dotrzeć do najszerzych warstw społeczeństwa ruskiego. Temu celowi służyło zakładanie drukarni, szpitali, przytułków i szkół. Rozwijano również katechezę poprzez utwory polemiczne, kazania i posłania. Bogate mieszczaństwo prawosławne sprawowało mecenat nad cerkiewną kulturą i oświatą. Bractwa zakładały szkoły, których celem było podniesienie poziomu intelektualnego i świadomości religijnej ludności prawosławnej. W ten sposób próbowano wpłynąć na postawę elit społeczności ruskiej, ażeby nie odchodziła od prawosławia. Występującemu przechodzeniu z „wiary greckiej” do innych konfesji towarzyszył równoczesny wzrost świadomości wyznaniowej ludności prawosławnej. W rezultacie ogromnego wysiłku reformatorskiego, podejmowanego głównie przez bractwa cerkiewne, nastąpiła wyraźna zmiana w życiu religijnym. Wzrosła wiedza religijna wśród elit społeczności ruskiej. Pod wpływem Kościoła łańckiego i wyznań reformowanych zmieniała się częściowo religijność, przyjmując czasem formę demonstracyjną. Aktywny udział w pracy na rzecz Cerkwi stał się obowiązkiem elit prawosławnych. Aktywność religijno-polityczna elity prawosławnej w miastach była spowodowana wzrostem jej świadomości wyznaniowej i narodowej. Udział rzemieślników i kupców w działalności bractw był traktowany jako naturalny przejaw ich pobożności. Stan świątyni i monasterów, których byli kłtorami, odzwierciedlał ich aspiracje polityczne i społeczne. Działalność charytatywna bractw cerkiewnych (prowadzenie szpitali i przytułków, rozdawanie jałmużny, opieka nad starcami i sierotami) była traktowana jako wypełnienie obowiązku kłtora względem parafian.

W drugiej połowie XVI w. pojawiły się bractwa nowego typu. Głównym ich celem było dążenie do uzdrowienia sytuacji w Kościele prawosławnym. Hasła reformacyjne i kontrreformacyjne dały impuls do odrodzenia życia umysłowego. Ważną rolę w tym procesie odegrała powstała w końcu lat osiemdziesiątych XVI w. Akademia Ostrogska. Rolę bractw docenił patriarcha antiocheński Joachim, który pod

koniec 1585 r. przybył do Rzeczypospolitej. Patriarcha zreformował bractwo lwowskie i użył go do przeprowadzenia reform w całym Kościele. Bractwo lwowskie otrzymało od patriarchy nowy statut, który zezwalał przyjmować do niego oprócz mieszczan ludność pochodzenia szlacheckiego i plebejskiego. Każdy wstępujący do bractwa płacił po sześć groszy wpisowego. Bracia, zamieszkali we Lwowie, powinni byli schodzić się na wspólne narady co cztery tygodnie oraz płacić pół grosza na miesiąc. Bracia, mieszkający poza Lwowem, wnosili jednorazowo sześć groszy na rok. Co roku członkowie bractwa wybierali zarząd, złożony z czterech starszych, z których najstarszy przechowywał skrzynię, najmłodszy zaś klucze od skrzyni. Zarząd bractwa składał sprawozdanie po roku swojej działalności. Bracia obowiązani byli do wzajemnej pomocy, udzielania pożyczek potrzebującym członkom bez lichwy z kasy ogólnej. Członkowie organizacji powinni troszczyć się o brackie dobra, cerkiew, monaster, duchownego i chór oraz o bracką szkołę, drukarnię i szpital. Bracia musieli również w określonych terminach uczestniczyć w nabożeństwach w intencji żyjących i zmarłych braci. Wzajemne zobowiązania nakazywały ścisły nadzór nad życiem członków bractwa wedle przyjętych zasad. W razie ich nieprzestrzegania starszyzna bractwa udzielała upomnienia, a jeśli to nie skutkowało – przekazywano sprawę biskupowi. Osoby, które nie poddawały się wyrokom i nakazom bractwa były wyklęte przez duchownych. Ekskomunika nie mogła być zdjęta bez zgody bractwa. Według nowej ustawy bractwa lwowskiego jego uprawnienia dotyczyły nie tylko członków, ale też wiernych całego Kościoła. Członkowie bractwa mogli wystąpić przeciwko biskupowi, jeśli dowiedziono mu życie niezgodne z prawami Cerkwi²⁹. W ten sposób bractwo uzyskało wpływ na postawę biskupów. Wspomniany patriarcha antiocheński Joachim wyjął bractwo lwowskie spod jurysdykcji miejscowego władcy i wyniósł je ponad istniejącą hierarchię. Patriarcha napisał:

²⁹ *Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis*, wyd. W. Milkowicz, Lwów 1895; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 180-181; A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003, s. 18-20.

„Temu prawu, które nadaliśmy na wieczne czasy, nikt nie może się sprzeciwić, arcybiskup, ani biskup, ani ksiądz, ani nikt z ludzi prostych”. Większość historyków uznaje, że taka decyzja patriarchy, aczkolwiek płynęła z dobrych intencji naprawy Kościoła, doprowadziła do konfliktów między hierarchią prawosławną a bractwami³⁰. Statut bractwa lwowskiego stał się podstawą do przeprowadzonej w 1588 r. reformy bractwa wileńskiego. Statut bractwa lwowskiego został potwierdzony w 1592 r. przez króla Zygmunta III Wazę³¹.

Przywileje nadane bractwu lwowskiemu przez patriarchę Jeremiasza II w 1588 r. określiły cele bractwa. Przywilej wyraźnie określa kilka istotnych zadań bractwom cerkiewnym. W przywileju znalazło się sformułowanie, że bractwo powstało w „celu czynienia miłosierdzia i służenia cierpiącym ludziom”. W tym dokumencie bractwu lwowskiemu sprecyzowano następujące zadania: wychowywanie sierot, utrzymywanie starców w szpitalach, przyjmowanie pielgrzymów, pomoc wdowom, uposażanie panów, obrona pokrzywdzonych, pomoc ludziom dotkniętym klęskami elementarnymi, wykup uwięzionych, urządzenie pogrzebu zmarłym w biedzie, pomoc w remontach cerkwi i monasterów. Drugą grupę celów były kwestie oświatowe, związane z zakładaniem brackich drukarni i szkół. Środki na te przedsięwzięcia bractwo pozyskiwało głównie z dzierżaw swych domów i handlu. Najważniejsze zadania bractwa dotyczyły spraw ogólnocerkiewnych. Patriarcha Jeremiasz II polecił bractwu lwowskiemu nadzór nad przestrzeganiem dogmatów i tradycji cerkiewnej, rozpowszechnianie wiary prawosławnej wśród ludności ruskiej, troskę o stan prawny i majątkowy Kościoła prawosławnego oraz jego porządek wewnętrzny³².

Na tym etapie rozwoju bractw, kiedy nie były one zjawiskiem masowym, w skład organizacji wileńskiej wchodziły mieszczanie z innych miast. Do wileńskiego bractwa Św. Trójcy w 1584 r. należeli kup-

³⁰ M. Hruszewskij, *Istorija Ukrainy-Rusy*, t. VI, s. 515; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 182.

³¹ A. A. Papkow, *Bratstwa...*, s. 186.

³² I. Flerow, *O prawosławnych...*, s. 82-86.

cy z Bielska, Orszy, Brześcia i Pińska³³. Przynależność przedstawicieli patrycjatu z wymienionych ośrodków przyspieszył w nich proces powstawania bractw. Z czasem do bractw zapisywali się nie tylko mieszczanie, ale również przedstawiciele stanu duchownego i szlacheckiego. Z katalogu bractwa lwowskiego wynika, że jego członkami byli niektórzy książęta mołdawscy i wołoscy oraz wielu wybitnych przedstawicieli książąt ruskich. W skład bractw wchodził również metropolici (lwowski i kijowski), biskupi, przełożeni klasztorów, mnisi i proboszczowie. Niektórzy duchowni wpisywali się wraz z całym parafiami.

Nowe statuty obu bractw bardziej usprawniły ich działalność, zwłaszcza na polu oświaty i kultury. Momentem zwrotnym w rozwoju bractwa lwowskiego i wileńskiego było podniesienie ich przez patriarchę Jeremiasza II w 1588 r. do rangi bractw stauropigialnych. Bractwa te zostały bezpośrednio podporządkowane władzy patriarchalnej. Bractwa stauropigialne miały w Kościele prawosławnym wyjątkową pozycję. Duchowni bractw stauropigialnych wznosili modlitwy za patriarchów i im byli jurysdykcyjnie podporządkowani. Bractwa jedynie od patriarchy otrzymywały rozporządzenia, rozstrzygnięcia sądowe i błogosławieństwa. Prawa stauropigialne pozwalały bractwom na swobodne zarządzanie brackimi monasterami, cerkwiami, szpitalami, drukarniami i szkołami. Przełożeni monasterów musieli informować bractwa o swym wyjeździe z monasteru, konsultować z nimi zmiany w życiu wewnętrznym klasztoru pod kątem ich zgodności z kanonami cerkiewnymi oraz wspólnie z bractwem nadzorować życie religijne wiernych. Bractwa informowały patriarchę o sytuacji w całym Kościele, nieporządkach w życiu cerkiewnym i o naruszeniu praw kanonicznych przez biskupów. Przedstawiciele bractw stauropigialnych mieli też prawo uczestnictwa w wyborze biskupa, by katedrę obejmowali ludzie godni i odpowiedzialni za losy Kościoła.

³³ *Rejestr upisowanija brati bratstwa cerkownogo Swiatoj Żywonaczalnoj Trojcy, Oltara Strietienija Hospodnia w mieście wileńskom, roku ot wopłoszczenija Hospoda i Spasa naszego Isussa Christa 1584*, „Cztienija w Moskowskom Obszczestwie Istorii i Driewniej Rossii”, kn. III, otd. III, Moskwa 1859.

Oba stauropigialne bractwa cerkiewne (wileńskie i lwowskie) przyczyniły się do rozwoju bractw cerkiewnych w innych miastach. Do końca XVI w. bractwa prawosławne powstały w Krasnymstawie i Rohatynie (1589), Brześciu, Gródku i Gologórach (1591), Przemyślu i Komarnie (1592), Bielsku, Haliczu i Lublinie (1594), Mohylewie i Starej Soli (1600)³⁴. Na początku XVII w. bractwa cerkiewne zostały powołane niemalże we wszystkich miastach o mieszanej strukturze wyznaniowej (prawosławno-unicko-katolickiej). Bractwa stauropigialne nie posiadały zwierzchności na zwykłymi bractwami, a jedynie zwyczajowe pierwszeństwo. Starszyzna bractw stauropigialnych udzielała innym bractwom merytorycznych porad, ale nie miała nad nimi prawa sądu i zwierzchności. Prawo to należało do miejscowych biskupów. Bractwa stauropigialne były jednakże obrońcami i opiekunami bractw zwyczajnych. Starszyzna bractwa wileńskiego i lwowskiego opracowywała statuty innym bractwom, informowała o ich prawach i obowiązkach, wspierała je finansowo i prawnie, zwłaszcza w procesach z władzami miejskimi i unitami. W sprawach ogólnocerkiewnych bractwa stauropigialne oczekiwały wsparcia bractw zwykłych³⁵.

Przyjrzyjmy się bliżej strukturze wewnętrznej bractw cerkiewnych. Na czele bractw stali wybierani corocznie starostowie. Wybór starostów odbywał się w niedzielę antypaschy, to jest w dzień św. Tomasza. Starostowie rozstrzygali spory i konflikty między członkami bractwa, sprawowali nadzór nad życiem moralnym i religijnym. Starostowie prowadzili politykę bractwa i reprezentowali organizację wobec władz miejskich, cerkiewnych i państwowych. Starostowie bractwa zarządzali kasą organizacji. Jeden z nich miał klucz do pomieszczenia, w którym znajdowała się kasa, a drugi klucz do samej kasy. Pozostali dwaj starostowie rejestrowali dochody i wydatki bractwa.

³⁴ Makarij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, t. X, Sankt-Pietierburg 1879, s. 509, 510; J. D. Isajewicz, *Bratstwa ta ich rol...*, s. 37; L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, s. 832.

³⁵ I. Flerow, *O prawosławnych...*, s. 68-71.

Starostowie zarządzali majątkiem bractwa, cerkwi i monasterów oraz zdawali coroczne sprawozdanie ze swej działalności na zebraniu ogólnym. Ważną formą ich działalności było rozstrzygnięcie sporów między członkami bractwa, nadzór nad życiem duchowym i wykonywaniem przez nich obowiązków oraz przygotowywanie tematów na zebrania ogólne³⁶.

Na zebraniach ogólnych, które odbywały się po niedzielnych nabożeństwach, omawiano sprawy porządku wewnętrznego w bractwie, oceniano życie moralne jego członków, rozstrzygano między nimi spory, sprawy związane z działalnością szpitala, przytułku, domów starców, utrzymaniem brackich cerkwi, monasterów, szkół i drukarni. Na zebraniach dokonywany był podział środków finansowych na różne potrzeby bractwa. Ważne miejsce w obradach zajmowały problemy ogólnocerkiewne, sytuacja prawna Kościoła prawosławnego i ludności ruskiej w Rzeczypospolitej³⁷.

Podstawowymi dochodami bractw cerkiewnych były ustalone wpłaty jego członków i innych osób spoza bractwa, dochody z kar za naruszenie dyscypliny i statutu bractwa, zyski z sycenia miodu, dochody z działalności wydawniczej. Ponadto bractwa otrzymywały liczne darowizny, zapisy testamentowe na budowę lub remont świątyń brackich, utrzymanie chóru, monasteru, szpitala, szkoły czy drukarni. W nadzwyczajnych sytuacjach organizowano zbiórki pieniędzy na rzecz bractwa wśród swych członków, wiernych, od innych bractw i środowisk³⁸.

Hierarchia prawosławna nie była zadowolona z powstawania nowych bractw i przejmowania przez nie szkolnictwa cerkiewnego. Spór bractwa lwowskiego z biskupem lwowskim Gedeonem Bałabanem oraz uzyskanie przez niektóre bractwa praw stauropigialnych spowodowało osłabienie pozycji władcyków ruskich. Na soborze prawosławnym w czerwcu 1594 r. w całości poświęconym problematyce bractw

³⁶ Tamże, s. 28-35.

³⁷ Tamże, s. 43-45.

³⁸ Tamże, s. 188-195; A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, s. 23-24.

cerkiewnych obok duchowieństwa uczestniczyli przedstawiciele bractw, m.in. wileńskiego, lwowskiego, brzeskiego, krasnostawskiego, holszańskiego, halickiego, bielskiego. Inicjatorami soboru byli członkowie bractwa wileńskiego i lwowskiego. Na soborze ustanowiono zasady organizacji i finansowania szkół, potwierdzono status prawny bractw, wyrażono zgodę na założenie brackich drukarni w Wilnie i we Lwowie oraz na budowę cerkwi brackiej przy monasterze Św. Trójcy w Wilnie³⁹. O stosunku części duchowieństwa do reformatorskiej polityki bractw najlepiej świadczy fragment kroniki monasteru barkułabowskiego. Pod rokiem 1592 zapisano: „poczali sobory pomiestnyje cziniti, to jest u miestie Wilenskom, bractwa nauczo-nych ludiej do siebie na poratunak pribawili, z miasta Lwowskogo Grigoria Rohayńca i Stefana Zyzanija. Tyje silnuju i wielikuju wojnu z rymlany miewali, nie tolko na ratuszach i pry rynku, po dorohach, no i po śródku cerkwi, siwtoju wojnu, potarczku wielikuju miewali. Jakoż im Hospod Boh protiwn ich uporow wielikich i zmyszlenych ustawow i zakonow nikoli nie pomoh i nie pomożet. Tohoże czasu poczali wo Lwowie, u miestie Wilenskom, u Briestiu szkoły nauki wydawati, bractwo jakojeś ustanowlati”⁴⁰. Z powyższego wynika, że kronikarz monasteru barkułabowskiego niechętnie odnosił się do bractw cerkiewnych.

Bractwa cerkiewne odegrały ważną rolę w dziejach Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej. Bractwa zajmowały się przeważnie sprawami religijnymi i filantropijnymi. Niektóre z nich utrzymywały szpitale, opiekowały się wdowami i sierotami, udzielały kredytów swoim zubożałym członkom, organizowały wspólne uroczystości świeckie i religijne. Ważnym zadaniem bractw była opieka nad cerkwią oraz troska o utrzymanie duchownych i służby cerkiewnej. W końcu XVI i w ciągu XVII w. stały się one głównymi ośrodkami opozycji antyunijnej. Bractwa, po przejściu na unię bądź katolicyzm

³⁹ A. A. Papkow, *Bratstwa...*, s. 40.

⁴⁰ F. Żubro, *Istorija Mogilewskiego Bogojawlenskogo bratstwa*, „Mogilewskije Jeparchialnyje Wiedomosti” 1890, nr 1-2, s. 15.

wielu prawosławnych rodów magnackich, stały się obok Kozaczyzny główną siłą wspierającą politycznie i materialnie swoją Cerkiew. Wrazem tego zjawiska były liczne fundacje i zapisy możliwych prawosławnych na rzecz cerkwi oraz zaangażowanie w obronie praw swego Kościoła.

Odpowiedzią bractw cerkiewnych i części możnowładców ruskich na hasła unijne w końcu XVI w. było wzmocnienie działalności oświatowej i wydawniczej wśród wyznawców prawosławia. Reformatorska postawa bractw cerkiewnych i przywileje stauropigialne uzyskane od patriarchy konstantynopolańskiego Jeremiasza II i antiocheńskiego Joachima wywołały niepokój wśród hierarchii ruskiej. Nadanie praw stauropigialnych bractwom zakłóciło dotychczasowy ustrój Kościoła prawosławego. Stauropigia bractwa lwowskiego i wileńskiego podważała autorytet miejscowych biskupów w Kościele, a społeczności świeckiej wyznaczała nową rolę. Synody diecezjalne były zdominowane przez konflikty z bractwami i pierwszymi próbami reform w Cerkwi. Propozycja uzyskania miejsc w senacie, zapowiedź uwolnienia od krępującej opieki bractw stauropigialnych i naciski ze strony króla skłoniły część episkopatu prawosławego do opowiedzenia się za unią kościelną. Wejście pod jurysdykcję papieską uniezależniało hierarchów od władzy patriarszej i reformatorskiej działalności bractw.

Duże znaczenie na postawę hierarchii ruskiej miały postanowienia synodu z 1594 r. Synod uznał Gedeona Bałabana winnym w sporze z bractwem lwowskim, a metropolita Michał Rahoza ekskomunikował władkę. Podjęto szereg postanowień reformujących życie wewnętrzne Cerkwi. Reformy dotyczyły szkolnictwa parafialnego i statusu bractw cerkiewnych w Kościele. Postanowienia synodu umacniały pozycję bractw kosztem władzy biskupiej. Tymczasem biskup włodzimierski Hipacy Pocij i łucki Cyryl Terlecki przygotowali projekt unii, który z poprawkami Michała Rahozy zaakceptował Zygmunt III Waza. Król tłumaczył się brakiem kompetencji do podjęcia tak ważnej decyzji w sprawie miejsc w senacie. Pod wpływem monarchy metropolita zwołał synod do Brześcia na dzień 12 czerw-

ca 1595 r., na którym ułożono dwa adresy do papieża Klemensa VIII i króla Zygmunta III. W pierwszym adresie biskupi ruscy prosili papieża o wzięcie ich pod swoją obediencję z zagwarantowaniem niezmienności liturgii wschodniej i obrzędów cerkiewnych. Jeszcze na jesieni 1595 r. doszło do spotkania władcyków Hipacego Pocieja i Cyryła Terleckiego z królem. Podczas spotkania Zygmunt III zobowiązał się do nadawania katedr biskupich wyłącznie Rusinom. Król zagwarantował wszystkie punkty projektu, poza przyznaniem władcykom miejsc w senacie. Problemem tym miał się zająć sejm Rzeczypospolitej⁴¹. Jednocześnie monarcha potwierdził prawa i przywileje wielu bractwom cerkiewnym stanowiącym wówczas główny bastion opozycji antyunijnej.

Po uzyskaniu informacji o ustaleniach krakowskich zdecydowane działania przeciwko projektowanej unii podjął Konstanty Ostrogski. Książę w liście okrężnym ostrzegął duchowieństwo i wiernych przed biskupami „zdrajcami” i wzywał do walki z unią⁴². Obok księcia Ostrońskiego przeciwko unii wystąpiły środowiska zakonne, bractwa cerkiewne, a zwłaszcza wileńskie bractwo stauropigialne. Bractwo wileńskie i prawosławni członkowie magistratu wileńskiego 13 lipca 1595 r. zwrócili się do przywódcy protestantów na Litwie, wojewody Krzysztofa Radziwiłła z prośbą o pomoc przeciwko zmuszaniu ich do przejścia pod „posłuszeństwo papieża rzymskiego”. Wojewoda wileński Krzysztof Radziwiłł wraz z wojewodą mińskim Janem Abramowiczem zaprosili księcia Konstantego Ostrońskiego na synod protestantów do Torunia w sierpniu 1595 r. I choć przywódca prawosławnych książę Ostrogski osobiście nie wziął w nim udziału, to na synodzie doszło do zbliżenia między prawosławnymi a protestantami oraz ustalono wspólną strategię walki o zachowanie tolerancji wyznaniowej

⁴¹ A. Mironowicz, *Wielki podział w Cerkwi wschodniej*, [w:] *Kościół prawosławny w dziejach Rzeczypospolitej i krajów sąsiednich*, red. P. Chomik, Białystok 2000, s. 218-235.

⁴² *Akty wydawamyje Wilenskoju Archieograficzekoju Kommissyjeju dla razbora driewnich aktow w Wilnie* (dalej: AWAK), t. V, Wilno, 1908, s. 595.

w Rzeczypospolitej⁴³. Strona prawosławna zyskała sojusznika w działaniach przeciwko planowanej unii.

Realizując ustalenia zawarte w projekcie unijnym, Zygmunt III Waza orędyem z 14 czerwca 1596 r. wezwał duchowieństwo i wiernych Kościoła prawosławnego do odbycia synodu, na którym uroczystie ogłoszona zostałaby jedność Kościoła rzymskiego z greckim. Przeciwko przygotowywanemu synodowi wypowiedzieli się patriarcha aleksandryjski Melecjusz Pigas, jego wysłannik egzarcha Cyryl Lukarys i protosyngiel tronu patriarszego w Konstantynopolu Nicefor, a w kraju – większość duchowieństwa i wiernych Kościoła prawosławnego. W liście do księcia Ostrogińskiego z 30 sierpnia 1596 r. patriarcha Melecjusz Pigas wezwał wszystkich świeckich i duchownych do odrzucenia unii⁴⁴. Strona prawosławna, przeciwna unii, postanowiła uczestniczyć w synodzie prosząc króla o zgodę na udział w nim innowierców i egzarchy Nicefora. Prawosławni prosili też panującego o możliwość odwołania się do sejmu, gdyby obrady zakończyły się niepowodzeniem i nie przyjęto żadnego stanowiska w sprawie unii.

Ostatecznie w Brześciu odbyły się dwa synody – unijny z udziałem metropolity i biskupów odstępców oraz prawosławny – antyunijny. W skład synodu antyunijnego weszli biskup lwowski Gedeon Bałaban i biskup przemyski Zachariusz Kopysteński, egzarcha patriarchy carogrodzkiego Nicefor, egzarcha patriarchy aleksandryjskiego Cyryl Lukarys, metropolita białogrodzki Łukasz, kilku biskupów i archimandrytów spoza granic Rzeczypospolitej. W obozie prawosławnym przebywało również dziesięciu archimandrytów (kijowsko-peczerski, supraski, piński, dermański, dubieński, drohobuski, ławryszowski, peresopnicki, stepański i smolnicki), szesnastu protopopów i ponad 200 przedstawicieli niższego kleru. Spośród przedstawicieli świeckich

⁴³ K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 304-306; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 58-59.

⁴⁴ I. Małyszewskij, *Aleksandryjski patriarch Meletij Pigas i jego uczestnictwo w dziełach ruskiej Cerkwi*, t. II, *Priloženije*, t. I, Kijew 1872, s. 28-44.

w synodzie uczestniczył książę Konstanty Ostrogski, jego syn, wojewoda wołyński Aleksander, książę Jerzy Drucki-Horski, kasztelan nowogrodzki Aleksander Połubiński, stolnik wołyński Andrzej Bohowityn, podkomorzy kamieniecki Adam Bohowityn sędzia ziemi łuckiej Fiodor Czaplicz, cześnik łucki Fiodor Rudecki, sędzia grodzki wołyński Demian Hulewicz i inni. Z miast najwięcej przedstawiciele przysłały następujące bractwa cerkiewne: wileńskie – 8, bielskie – 5, lwowskie – 3. Ponadto przybyła duża grupa przedstawicieli szlachty prawosławnej i mieszczan z 15 okręgów miejskich i powiatów: lwowskiego (3), wileńskiego (4), bielskiego, pińskiego, brzeskiego, podhajeckiego, halickiego, kijowskiego, sokalskiego, braclawskiego, kamienieckiego, włodzimierskiego, mińskiego, słuckiego i łuckiego⁴⁵. Skład uczestników obu synodów, zgodnie z prawem kanonicznym Cerkwi, legalnym i prawomocnym w podejmowaniu decyzji czynił jedynie obóz antyunijny. Argument ten posiadał moralne znaczenie dla uczestników soboru prawosławnego. Sobór prawosławny w Brześciu miał znamiona soboru lokalnego i był reprezentowany przez duchowieństwo i świeckich. Udział laikatu i duchowieństwa różnego szczebla był nie tylko praktyką kościelną, ale wręcz tradycyjnym prawem Cerkwi prawosławnej, potwierdzonym przez patriarchów. Synod prounijny, odrzucając prawny udział elementu świeckiego, odrzucił zasadniczą cechę ustroju Cerkwi prawosławnej – soborowość. Synod ten przyjął pogląd Kościoła łacińskiego, że sprawa unii leży wyłącznie w kompetencji bi-

⁴⁵ *Ekthesis albo krótkie zebranie spraw, które działy się na partykularnym tj.pomiastnym synodzie w Brześciu Litewskim*, Kraków 1597, s. 334-340, 357-358; Por.: najnowsze wydanie M. Broniewski, *Ekthesis albo krótkie zebranie spraw, które działy się na partykularnym tj.pomiastnym synodzie w Brześciu Litewskim*, oprac. J. Byliński, J. Długosz, Wrocław 1995; M. Broniewski, *Apokrysis abo odpowiedź na książki o synodzie brzeskim 1596*, wyd. J. Długosz, J. Byliński, Wrocław 1994; H. Pocij, *Antirresis abo apologija przeciwko Krzysztofowi Philaletowi, który niedawno wydał książki imieniem starożytnej Rusi religiej greckiej przeciw książkom o synodzie brzeskim napisanym w R. Pańskim 1597*, oprac. J. Byliński, J. Długosz, Wrocław 1997; *Dokumenta Unio-nis Berestensis eiusque auctorum (1590–1600)*, ed. P. Athanasius G. Welykyj OSBM, Romae 1970, s. 341-344; P. Skarga, *Synod brzeski i jego obrona*, Kraków 1997.

skupów. Zasada ta nie miała nic wspólnego z ustrojem wewnętrznym Kościoła wschodniego⁴⁶.

W obozie prawosławnym pozostała większa część duchowieństwa i wiernych z dwoma biskupami (przemyskim – Michałem Kopysteńskim i lwowskim – Gedeonem Bałabanem). Postanowienia synodu unijnego przyjęła większość byłej hierarchii cerkiewnej i część duchowieństwa. Duchowieństwo zakonne zajęło postawę antyunijną, a świeckie przeważnie opowiedziało się za swymi biskupami, na co wskazuje liczny udział protopopów (namiestników) z diecezji lwowskiej i przemyskiej w soborze prawosławnym. Przeciwno unii wypowiedzieli się również liczni duchowni z diecezji, których ordynariusze podpisali akt unii kościelnej. Przeciwno unii opowiedzieli się wszyscy obecni na synodzie posłowie szlachty prawosławnej z Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jednoznaczne stanowisko zajęli mieszczanie ruscy, a zwłaszcza przedstawiciele bractw cerkiewnych, podpisując się gremialnie pod postanowieniami soboru prawosławnego⁴⁷.

Po unii brzeskiej (1596) katolicka Rzeczpospolita zaczęła coraz bardziej dystansować się od kultury prawosławnej. Unia brzeska podważyła główny element podstawy kultury ruskiej, opierający się na duchowej jedności z Bizancjum. Do istniejącego układu katolicko-prawosławnego doszedł jeszcze jeden element pośredni, zawieszony między dwoma tradycjami. Inicjatorzy unii błędnie liczyli, że jej atrakcyjność spowoduje odejście Rusinów od prawosławia. Jednak na przekór oczekiwaniom upadek kultury prawosławnej nie nastą-

⁴⁶ W. Antonowicz, *Priedisłowije*, [w:] *Archiw Jugo-Zapadnoj Rossii izdawajemyj Wriemiennoju Komissijeju dla razbora driewnich aktow* (dalej: AJZR), cz. I, t. 4, Kijew 1871, s. 2; O. Łotoćkyj, *Ukraiński dżereta cerkownoho prawa*, Warszawa 1931, s. 119-120; A. Mironowicz, *Brestskaja cerkownaja unija kak element wostocznoj politiki Rima*, [w:] *Matieriały nauczno-bogosłowskoj konfierencyi pamiaty priepodobnomuczenika Afanasija, ihumiena Brestskogo*, Minsk 1997, s. 43-46; tenże, *Brestskaja cerkownaja unija*, „Cerkownyj Wiestnik”, R. XLIII, nr 11, Warszawa 1996, s. 10-16.

⁴⁷ A. Mironowicz, *Wielki podział w Cerkwi wschodniej*, s. 227-234; tenże, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991, s. 107-110; tenże, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 61-68.

pił, lecz wprost przeciwnie nawet rozpoczął się jej rozwój w nowych formach, bardziej dostosowanych do XVII-wiecznej rzeczywistości. W rezultacie unia brzeska obróciła się nie przeciwko prawosławiu jako takiemu, ale przeciwko prawosławiu w Rzeczypospolitej. W efekcie przyniosła ona niewielkie korzyści Kościołowi rzymskokatolickiemu, ale nie rozwiązała żadnego problemu wewnętrznego kraju. W Polsce dystans elit katolickich wobec kultury ruskiej i prawosławia został pogłębiony. Katolikowi nadal bliższy był protestant, wychowany w kulturze zachodniej, aniżeli Rusin, hołdujący tradycjom bizantyjskim, ale coraz bardziej powiązany z kulturą polską. Fakt ten dla społeczności prawosławnej miał też i pozytywne następstwa. Elity prawosławne ewoluowały w swej postawie kulturowej. Naciski unitów i katolików na ruskie prawosławie spowodowało mobilizację środowisk cerkiewnych. Pisma Stanisława Hozjusza, Benedykta Herbsta, Piotra Skargi czy Hipacego Pocięja sprowokowały do dyskusji nad wieloma kwestiami natury dogmatycznej, prawnej i obrzędowej. Polemika z unitami dała stronie prawosławnej podstawę do opracowania przejrzystego wykładu własnej doktryny religijnej i sprecyzowania własnej tożsamości kulturowej. Unicka odmiana kultury ruskiej wpłynęła na ukształtowanie się mechanizmów obronnych w kulturze prawosławnej Rzeczypospolitej. Kultura i oświata prawosławna z jednej strony stały się bardziej zaangażowane w polemiki religijne, z drugiej zaś coraz częściej sięgały po wzorce łacińskie.

Przykładem tego nurtu w kulturze prawosławnej są liczne drukarnie i szkoły zakładane przez bractwa cerkiewne. Postawa bractw cerkiewnych w pierwszej połowie XVII w. wpłynęła na zaangażowanie się magnaterii i szlachty ruskiej w mecenat kulturowy Kościoła prawosławnego. Proces ten najlepiej można zaobserwować na przykładzie patronatu możnych ruskich nad życiem monastycznym. Po unii brzeskiej Kościół prawosławny utracił kilka znaczących ośrodków zakonnych na rzecz unii, ale pojawiły się nowe liczne fundacje monasterów. Z badań nad monastycyzmem wschodnim wynika, że większość klasztorów w pierwszej połowie XVII w. pozostawała przy

prawosławiu. Kościół prawosławny zachował większość klasztorów w Kijowie, Wilnie, Czernihowie, Podhorcach, Pińsku, Turkowicach, Humaniu, Unijowie, Sokalu, Poczajowie, Podhorodyszczu, Mozyrze, Lwowie, Korsuniu, Brześciu, Bielsku i w ponad stu innych miejscowościach. Do połowy XVII w. powstało kilkadziesiąt nowych monasterów na ziemiach ruskich Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego⁴⁸.

W pierwszych latach po soborze brzeskim rozpoczęła się walka między unitami a prawosławnymi o cerkwie i monastery. Prawosławni domagali się od króla prawnego uregulowania statusu Kościoła prawosławnego. Wielkim rozgłosem odbiła się sprawa utrudnień magistratu lwowskiego w budowaniu cerkwi brackiej. Budowę cerkwi finansował w 1599 r. gospodar mołdawski Jeremiasz Mołyła. Mimo dekretu królewskiego z 1598 r. zezwalającego bractwu na budowę nowej świątyni władze miejskie Lwowa czyniły przeszkody w realizowaniu inwestycji bractwa. Wydarzenie to w sposób emocjonalny opisał kronikarz bractwa staupogigialnego w 1600 r. Opis najtrafniej ukazuje rolę bractwa cerkiewnego we Lwowie. „Do okropności ucisków ze strony łacinników wymyślono nowy znak pogardy. Magistrat rozkazał, ażeby każdy kapłan każdemu z dwunastu rajców dawał na święta po dwie kop jaj, po dwa kapłony, po dwa kołacze i po dwa grosze. A że wszystkie sprawy dotyczące się obrządku lub narodu ruskiego opierały się o bractwo, przeto sprzeciwiło się toż tego rodzaju nieprawnym żądaniom, lecz to bez skutku, daninę wymuszono, a pięciu starszych braci na dłuższy czas do więzienia wsadzono. Z wielkim kosztem sta-

⁴⁸ M. Hruszewskij, *Duchowna Ukrajina*, Kyjiv 1994, s. 316-322; M. Wawryk, *Narys розвитку i stanu Wasyliańskoho Czyna XVII-XX st. st.*, „Analecta Ordinis S. Basili Magni”, seria II, vol. X, Romae 1979, s. 189-209; H. Litwin, *Dobra ziemskie Cerkwi Prawosławnej i Kościoła katolickiego obu obrządków na Kijowszczyźnie w świetle akt skarbowych i sądowych 1569-1648*, „Rocznik Teologiczny”, R. XXXII, z. 2, Warszawa 1990, s. 187-208; A. Mironowicz, *Życie monastyczne w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok 2001, s. 27-53; tenże, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 116-118.

ralo się bractwo popierać sprawę z magistratem w sądach dwornych, uzyskali nawet i pozew, lecz sprawa na nowo odrzucona”⁴⁹.

Kolejnym etapem walki o potwierdzenie praw społeczności prawosławnej był sejm 1605 r. Instrukcje sejmikowe ziemi halickiej, kijowskiej, wołyńskiej, łuckiej, wisznickiej, kaliskiej, poznańskiej, bełskiej i sandomierskiej zobowiązywały posłów prawosławnych i protestanckich do uzyskania na sejmie potwierdzenia praw „Cerkwi greckiej”, zwrotu prawosławnym monasteru pieczerskiego i rozstrzygnięcia sporu między metropolitą unickim Hipacym Pocijem a wileńskim bractwem Św. Ducha⁵⁰. Metropolita Pocij uzurpował sobie prawo do objęcia jurysdykcji nad bractwem wileńskim. Z inicjatywy szlachty ruskiej wniesiony został projekt konstytucji o „religii greckiej”. Według tego projektu król miał nadal rozdawać dostojęstwa i beneficja ludziom „religii greckiej” tak jak to czynili poprzedni monarchowie. Beneficja nadane uprzednio unitom miały pozostać w ich rękach dożywotnio. Zakładano równocześnie skasowanie wszelkich procesów i banicji w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim. Duchowni i świeccy nie mogli być zmuszani do posłuszeństwa innej władzy duchownej wbrew ich woli⁵¹. Projekt ten został przedstawiony królowi w izbie poselskiej, lecz nie zyskał jego aprobaty. Mimo że sejm nie uchwalił konstytucji potwierdzającej prawa Cerkwi, strona prawosławna uzyskała pewne korzyści. Na sejmie Hipacy Pocij zrzekł się pretensji do archimandrii pieczerskiej, którą na wniosek księcia Konstantego Ostrońskiego król nadał Jelisiejowi Pletienieckiemu. W zamian strona unicka otrzymała dobra litewskie archimandrii pieczerskiej i monaster leszczyński. Ponadto na sejmie Pocij uzyskał

49 *Kronika Bractwa Stauropigialnego Lwowskiego (...) spisana przez Dionizego Zubrzycyckiego*, Archiwum Petersburskiego Oddziału Instytutu Historii Akademii Nauk Rosji w Petersburgu, kol. 57, op. 1, nr 46, k. 43-44.

50 *Biblioteka Czartoryskich w Krakowie*, nr 318, s. 256-257; A. Strzelecki, *Sejm 1605 r.*, Kraków 1921, s. 51-66; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 378-379. Spór między Pocijem a bractwem Św. Ducha o monaster w Wilnie trwał od 1599 do 1617 r., A. A. Papkow, *Bractwa...*, s. 72-78.

51 M. Hruszewskij, *Istorijska Ukrajinny-Rusy*, t. VI, s. 574-575; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 381; A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, s. 30-31.

od Zygmunta III przywilej, w którym metropolicie unickiemu przyznano wyłączność jurysdykcyjną nad wyznawcami religii wschodniej. Sukcesem strony unickiej zakończył się również spór z bractwem wileńskim. Bractwo, wspierane przez księcia Konstantego Ostrogskiego, nie uznawało Hiapcego Pocieja za metropolitę i utrzymywało bliskie kontakty z patriarchatem konstantynopolitańskim. Król zakazał bractwu budowania nowych świątyń i anulował swym dekretem z 1605 r. postanowienie Trybunału Litewskiego w Wilnie, zwalniające bractwo od posłuszeństwa metropolicie unickiemu. Monarcha zakazał podlegać władzy zagranicznej⁵². Pomimo takiego orzeczenia królewskiego bractwo wileńskie nie ustąpiło i wezwało metropolitę Pocieja na sąd sejmowy. Kwestie wyznaniowe znalazły swoje odbicie na zjeździe rokoszowym pod Lublinem (5–16 czerwca 1606 r.). Strona protestancko-prawosławna zażądała od króla cofnięcia kasaty wyroków trybunałskich w sprawie Pocieja z bractwem Św. Ducha i zaprzestania przesładowania „religii greckiej”. Na sejmie 1606 r. posłowie protestanci domagali się utworzenia specjalnych sądów w sprawach o tumulty i przestępstwa o charakterze religijnym. Domagano się od króla cofnięcia postanowień dla bractwa wileńskiego. W projekcie konstytucji znalazł się ustęp domagający się zniesienia unii kościelnej⁵³. Wobec zerwania sejmu konstytucja nie została uchwalona. Pod naciskiem rokoszan i posłów prawosławnych król obwarował konstytucją sejmową artykuły wiślickie dotyczące „wiary greckiej” i wydał 18 kwietnia 1607 r. specjalny dyplom potwierdzający prawa ludności prawosławnej⁵⁴. Określenie zawarte w konstytucji, że odnosi się ona wyłącznie do „religii greckiej”, stało się powodem dalszego pogłębienia się rozdzwieku między prawosławnymi a unitami. Dodatkowym źródłem konfliktów było potwierdzenie przez sejm praw stauropigialnych dla

52 *Archiwum domu Sapiehów*, t. I (1575–1606), wyd. A. Prochaska, Lwów 1892, s. 383; M. Hruszewskyj, *Istorija Ukrainy-Rusy*, t. VI, s. 574-575; K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 383-385.

53 AJZR, cz. I, t. 2, s. 69-72; M. Hruszewskyj, *Istorija Ukrainy-Rusy*, t. VI, s. 578, przyp. 1; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 72-73.

54 *Volumina Legum*, t. II, Petersburg 1859, s. 438-439.

bractw lwowskiego i wileńskiego, wyjmujących je tym samym spod biskupiej jurysdykcji. Rezultatem tego postępowania było nie wpuszczenie przez mieszczan do Wilna biskupa unickiego i wydalenie uni-tów z miasta. Wydarzenia te wywołały nowe konflikty wyznaniowe w Wilnie.

Rozruchy wyznaniowe w Wilnie spowodowały, że król ponownie w sporze między Pociem a bractwem wileńskim opowiedział się za metropolitą kijowskim. Zygmunt III Waza zakazał magistratowi miasta uznawania archimandryty monasteru Św. Trójcy za zwierzchnika nad ludnością prawosławną. Ponowna sprawa przed trybunałem litewskim potwierdziła zależność bractwa wileńskiego bezpośrednio od patriarchy carogrodzkiego. Ponowny sąd królewski zadworny z 1607 r. nakazał prawosławnym posłuszeństwo unickiemu metropolicie Pocijowi, ale decyzji tej nie uznało bractwo wileńskie. Prawosławnym mieszkańcom Wilna za zgodą króla odebrano cerkiew katedralną i inne świątynie przekazując je pod władzę Pocija⁵⁵. Decyzje te wywołały dalsze konflikty wyznaniowe. Stauropegialne bractwo wileńskie wzięło na siebie główny ciężar obrony praw i majątków Kościoła prawosławnego.

Zasadnicze zmiany w Cerkwi prawosławnej nastąpiły w 1608 r., po śmierci księcia Konstantego Ostrońskiego, który był największym ktitorem „Cerkwi greckiej” w Rzeczypospolitej. Rolę tę przejmowała na siebie Kozaczyzna i bractwa cerkiewne. Bractwa zakładały szkoły, drukarnie, szpitale dla ubogich, wydawały pisma polemiczne i księgi liturgiczne. Kozaczyzna, w końcu XVI w. indyferentna religijnie, w pierwszej połowie następnego stulecia stała się obrońcą praw ludności prawosławnej⁵⁶. Bezpośrednią przyczyną tak szerokiego od-

⁵⁵ K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 399-400.

⁵⁶ O stosunku Kozaczyzny do Cerkwi prawosławnej w I połowie XVII w. por.: W. A. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 r.*, Kraków 1986, s. 175-182; W. Wielhorski, *Ziemie ukraińskie Rzeczypospolitej. Zarys dziejów*, „Pamiętnik Kijowski”, t. 1, Londyn 1959, s. 40-41; A. Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok 1996; tenże, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 80-167.

dźwięku w sprawie Cerkwi prawosławnej na sejmikach były konflikty wyznaniowe w Wilnie oraz pismo królewskie z 15 marca 1611 r., nakazujące kasztelanowi krakowskiemu Janowi Ostrogskiemu „pisma ruskie wydrukowane w cerkwiach wileńskich potajemnie zbierać i palić”⁵⁷. W Wilnie doszło do nieudanej próby zabicia metropolity unickiego Hipacego Pocięja. Bractwo wileńskie, poprzez posłów, próbowało wnieść sprawę statusu cerkwi wileńskich na obrady sejmu. Mimo zaleceń sejmików, problem rozwiązania spraw „religii greckiej” nie znalazł odbicia w konstytucji sejmowej z 1611 r. Podobne postulaty szlachta ruska wysuwała na sejmach w 1613, 1615, 1616 r., ale nigdy nie znalazły one odzwierciedlenia w uchwałach sejmowych⁵⁸. Pozycję bractwa wileńskiego wzmacniał fakt obecności wśród jego członków przedstawiciele białoruskich rodów Holszańskich, Druckich, Łukomskich, Połubieńskich, Ogińskich, Górskich, Iliniczów, Skumińskich, Tyszkiewiczów, Puzynów, Hałaburdów, Chodkiewiczów, Stetkiewiczów, Wołłowiczów, Chreptowiczów, Korsaków, Sapiehów, Sokolińskich, Tryznów i innych⁵⁹.

Przed sejmem 1618 r. sejmik nowogródzki domagał się, aby „religia grecka” i bractwo wileńskie podlegały bezpośrednio patriarche, a nie metropolicie unickiemu⁶⁰. Mieszczanie prawosławni w Wilnie żądali zaprzestania prześladowań ze strony unitów i katolików oraz zwrotu monasteru Św. Trójcy⁶¹. Postulaty te były zgłaszane na sejmach w latach 1610, 1613, 1615, 1616 i 1618. Sejmiki występowały również w obronie „pokoju religijnego” rozumianego jako przestrzeganie tolerancji zagwarantowanej w akcie konfederacji warszawskiej z 1573 r. Ostatecznie sejm 1618 r. sprawę „uspokojenia religii greckiej” odłożył do przyszłego czasu. Wydał jednak konstytucję, w której stwier-

57 H. Wisner, *Sejmiki litewskie i kwestia wyznaniowa 1611–1648*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. XXIII, Wrocław 1978, s. 144.

58 K. Chodynicki, *Kościół prawosławny...*, s. 400, 401; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 76-77.

59 AZR, t. IV, s. 7; I. Flerow, *O prawosławnych...*, s. 27.

60 AGAD, AR, dz. II, ks. 701.

61 AJZR, cz. II, t. I, s. 105-120; Makarij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, t. X, s. 427-428.

dzono, że „ludzie religii Greckiej, duchowne y świeckie zachowujemy w pokoju, y w wolnym y zwykłym nabożeństwie, do którego nie mają być przymuszani, ani prawem pociągani”⁶². Mimo wymienionych konstytucji prawosławie stopniowo traciło poparcie latynizującej się magnaterii i szlachty. Rolę obrońcy prawosławia przejmowały na siebie bractwa cerkiewne i Kozaczyzna. Główne cele starań prawosławnych – skasowanie unii i reaktywowanie hierarchii cerkiewnej – nie zostały osiągnięte.

Zasadnicze zmiany w położeniu ludności prawosławnej nastąpiły po reaktywowaniu hierarchii cerkiewnej. Wracający przez ziemie ukraińskie z Moskwy, po wyświęceniu tam patriarchy Filareta, patriarcha jerozolimski Teofanes wysłał 13 sierpnia 1620 r. pismo okrężne, skierowane do prawosławnych mieszkańców Litwy i Korony, ażeby ci wybrali spośród siebie biskupów⁶³. Pod koniec sierpnia w monasterze pieczerskim odbył się zjazd duchowieństwa i świeckich, na którym wybrano kandydatów na metropolitę i biskupów. Podczas pobytu w Kijowie patriarcha jerozolimski szczególną uwagę poświęcił bractwom stauropigialnym⁶⁴.

Przed wyjazdem z Polski Teofanes wydał dwa dokumenty o ważnym wymiarze politycznym. W pierwszym zakazał Kozakom walczyć przeciwko Moskwie. W drugim informował społeczność prawosław-

⁶² *Volumina Legum*, t. III, s. 158; AWAK, t. VIII, s. 97. Walka o prawne uznanie Cerkwi prawosławnej została omówiona w artykule T. Chynczewskiej-Hennel, „Do praw i przywilejów swoich danych”. *Prawo jako argument w polemice prawosławnych w pierwszej połowie XVII w.*, [w:] *Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI–XVIII w. Studia ofiarowane Zbigniewowi Wójcikowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, red. T. Chynczewska-Hennel, Warszawa 1993, s. 53-60.

⁶³ Makarij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, t. XI, s. 249, przyp. 121; M. Hruszewskij, *Istorija Ukrajiny-Rusy*, t. VII, s. 435, 436; K. Chodyncki, *Kościół prawosławny...*, s. 426; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 80-82.

⁶⁴ A. A. Papkow, *Bratstwa...*, s. 116-117; AJZR, cz. I, t. 7, s. 297-298; *Archieograficeskij sbornik dokumentow odnosiaszczichsia k istorii Siewierno-Zapadnoj Rusi*, t. II, Wilno 1867, s. 58; Makarij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, t. XI, s. 333; W. Kartaszew, *Oczerki istorii Russkoj Cerkwi*, t. II, Paris 1959, s. 274, 275; A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, s. 35.

ną o przywróceniu przez niego metropolii kijowskiej z siedmioma biskupstwami i rzuceniu klątwy na unitów. Dokument ten stwierdzał, że po śmierci metropolity biskupi mają wybrać jego następcę spośród siebie, po czym mają wystąpić do patriarchy o zatwierdzenie wyboru. Patriarcha Teofanes potwierdził prawa stauropigialne bractw lwowskiego i wileńskiego oraz nadał je łuckiemu bractwu Podniesienia św. Krzyża, mohylewskiemu Przemienienia Pańskiego, kijowskiemu Objawienia Pańskiego i słuckiemu Przemienienia Pańskiego. Bractwa stauropigialne, w trudnej sytuacji Cerkwi prawosławnej, powinny współpracować z miejscowymi biskupami. Ponadto władcy zobowiązani zostali do usunięcia zwyczajów niezgodnych z tradycją cerkiewną⁶⁵. Dokument patriarszy świadczy, że problem prawosławnych obywateli Rzeczypospolitej wyszedł poza sferę jej polityki wewnętrznej i znalazł się w zasięgu wpływów Moskwy i Konstantynopola. Plan wznowienia metropolii kijowskiej prawdopodobnie powstał w okresie pobytu Teofanesa w Moskwie i był uzgodniony z delegacją kozacką przebywającą w tym samym czasie w stolicy carów. Okoliczności i czas reaktywowania hierarchii prawosławnej nie był więc dziełem przypadku.

Zwrot reaktywowanej hierarchii ku Moskwie spowodowany był rozdźwiękiem między episkopatem prawosławnym a bractwami cerkiewnymi, które uzyskiwały coraz większe znaczenie w życiu Cerkwi. Podziały wywołał nowy dyplom patriarszy z 1626 r. Na mocy nowego dyplomu patriarchy konstantynopolitańskiego Cyryla prawa stauropigialne otrzymały jedynie bractwa lwowskie i wileńskie. Bractwa kijowskie, łuckie i słuckie, którym prawo stauropigii nadał patriarcha Teofanes, miały podlegać jurysdykcji metropolity i miejscowych biskupów⁶⁶. Drugim powodem szukania poparcia w patriarchacie

⁶⁵ AJZR, cz. I, t. 5, s. 1.

⁶⁶ „Żurnal Ministerstwa Narodnego Proswieszczenija”, 1849, Jun, otd. III, s. 139; I. Flerow, *O prawosławnych...*, s. 56-58; A. Mironowicz, *The Activities of the Patriarch Teofanes III in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, [in:] *The Orthodox Church in the Balkans and Poland. Connections and Common Tradition*, eds. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, W. Walczak, Białystok 2007, s. 77-86.

moskiewskim był rozwój obrządku unickiego i przejście na niego w 1627 r. Melecjusza Smotryckiego⁶⁷.

Hierarchia prawosławna, pozbawiona legalnej władzy, gotowa była pójść na pewne ustępstwa, podobnie jak część wyższego duchowieństwa i szlachty. Główną przeszkodą na drodze do kompromisu była sprawa prymatu papieskiego. Projekty stworzenia patriarchatu ruskiego podległego władzy Stolicy Apostolskiej nie rozwiązywały tego problemu. Projekt nowej unii nie znajdował poparcia większości duchowieństwa, Kozaczyzny i mieszczan ruskich. Szczególnie ostro przeciwko wszelkim projektom unijnym występowały bractwa cerkiewne.

Śmierć Zygmunta III ożywiła nadzieje prawosławnych na pomyślne uregulowanie statusu prawnego ich Kościoła. Powszechnie spodziewano się wyboru królewicza Władysława, znanego z tolerancyjnego nastawienia do innowierców. W samej Cerkwi prawosławnej doszło do podziałów na tle stosunku do wyznania unickiego i państwa polskiego. Metropolita Izajasz Kopiński nawoływał swych wiernych do walki o likwidację unii, a cara moskiewskiego – do uznania prawosławnych w Rzeczypospolitej za swych poddanych⁶⁸. Znaczna część szlachty i duchowieństwa, z archimandrytą pieczerskim Piotrem Mohyłą, pragnęła uzyskać prawne potwierdzenie istnienia hierarchii drogą legalną, bez ubiegania się do interwencji zewnętrznych. Opcja ta zakładała szukanie kompromisowych rozwiązań również w dialogu z unitami. Za pierwszą koncepcją, przewidującą powstanie zbroj-

⁶⁷ Arcybiskup połocki, przebywając w Jerozolimie i Carogrodzie, krytycznie ocenił panujące tam stosunki w Kościele prawosławnym. Czując się moralnie odpowiedzialny za śmierć Jozafata Kuncewicza, przystąpił do unii, pragnąc dokonać zjednoczenia unitów z nieunitami – „Rusi z Rusią”. J. Susza, *Vita Meleti Smotrycki*, Bruksela 1864, s. 26-36; T. Grabowski, *Ostatnie lata Melecjusza Smotryckiego. Szkic do dziejów literatury unicko-prawosławnej w. XVIII*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza*, Lwów 1916. s. 318-320; Makarij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, t. XI, s. 329-333. Najnowsza biografia Melecjusza Smotryckiego wyszła spod pióra amerykańskiego historyka Davida A. Frick’a, *Meletij Smotryc’kyj*, Cambridge, Massachusetts 1995.

⁶⁸ J. Dziegielewski, *O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV*, Warszawa 1986, s. 18.

ne i uzyskanie zniesienia unii opowiadała się znaczna część duchowieństwa i Kozacy powiązani z metropolitą. Natomiast Piotr Mohyła uzyskał poparcie szlachty ruskiej i bractw cerkiewnych. Za prawnym uregulowaniem statusu Cerkwi prawosławnej opowiadali się Kozacy rejestrowi, którzy nie chcieli utracić swych przywilejów. Archimandryta piecherski Piotr Mohyła nawiązał współpracę z protestantami, a zwłaszcza z ich przywódcami, Radziwiłłami. Sojusz ten miał doprowadzić do legalizacji Kościoła prawosławnego i potwierdzenia przez króla tolerancji wyznaniowej. Agitowaniem do walki o prawa Cerkwi prawosławnej w środowisku szlacheckim zajęło się duchowieństwo i bractwa cerkiewne.

Sejm elekcyjny, mimo różnych komplikacji, przyniósł istotne zmiany w położeniu Kościoła greckiego w Rzeczypospolitej. Z trzech wielkich problemów wyznaniowych poruszanych na sejmie doprowadzono jedynie do ugody między prawosławnymi a unitami. Decydującą rolę w doprowadzeniu do „uspokoienia religii greckiej” odegrał król Władysław, wywierając naciski na unitów i zmuszając ich do ustępstw na rzecz prawosławnych. Specjalna komisja powołana przez elekta opracowała *Punkta uspokoienia obywatelów Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego narodu ruskiego, w religiej greckiej będących. Punkta uspokoienia zatwierdzone przez Władysława IV* 1 listopada 1632 r. przyznawały stronie prawosławnej: równouprawienie Kościoła prawosławnego z unickim; przywrócenie dyzunitom metropolii kijowskiej z soborem św. Zofii i monasterem pustynnym pod Grodnem, władcy lwowskiego, łuckiego i przemyskiego oraz erygowania w arcybiskupstwie połockim władcy mścisławskiego z siedzibą w Mohylewie; wolność zakładania przez prawosławne bractwa drukarni i szkół; przekazanie prawosławnym w użytkowanie po kilka cerkwi w większych miastach do czasu (na sejmie koronacyjnym zostanie powołana komisja dokonująca podziału cerkwi i monasterów proporcjonalnie do liczby wyznawców); zagwarantowanie prawosławnym mieszczanom dostępu do prawa, cechów i urzędów miejskich, tak jak katolickim; skasowanie dekretów, sekwestrów i aresztów wydanych dotąd na niekorzyść dyzunitów w procesach z unitami. Po-

nadto bractwa uzyskały potwierdzenie posiadanych praw do cerkwi, szpitali, szkół i drukarni. W *Punktach uspokojenia* znalazło się również rozstrzygnięcie sporu między bractwem wileńskim a magistratem miasta o budowę cerkwi brackiej. Bractwu wileńskiemu „Św. Trójcy nazwanemu, a przy Cerkwi św. Ducha nie unii będącemu zaczęta cerkiew domuować, proporcją innych cerkwi i kościołów, (...) wolno”⁶⁹. Budowę cerkwi brackiej zakończono w 1634 r. Jej architektami byli włoscy mistrzowie – Paweł z Rzymu, a po jego wyjeździe – Adalbert Kapinos. Freski w cerkwi wykonał ikonograf białoruski Mikołaj Pietrachnowicz. W 1647 r. bractwo otoczyło cerkiew Św. Ducha wysokim murem a dziesięć lat później wykonano na świątyni nowy dach. Cerkiew bracka była największą i najlepiej uposażoną i ozdobioną świątynią na terenie Wilna. Bractwo na własny koszt utrzymywało przy cerkwi trzech mnichów i jednego diakona⁷⁰. W głównej świątyni brackiej przechowywano relikwie świętych męczenników wileńskich Antoniego, Jana i Eustachego.

Ustalone na sejmie elekcyjnym *Punkty uspokojenia* zrównały wobec prawa prawosławnych i unitów. Wiele postanowień dotyczących urzędów miejskich, drukarni i szkół dotyczyło bractw cerkiewnych. Osobiste zaangażowanie elekta pozwalało posłom ruskim żywić nadzieję na wprowadzenie *Punktów uspokojenia* w życie. Za przywróceniem praw prawosławnym i podziałem świątyń opowiadała się znaczna część szlachty i duchowieństwa katolickiego.

Na sejmie koronacyjnym szlachta prawosławna i protestancka żądała od króla wypełnienia zobowiązań podjętych na sejmie elekcyjnym, grożąc bojkotem dalszych obrad. Z drugiej strony władca pozostawał pod ciągłym naciskiem nuncjusza i hierarchii łacińskiej. Kongregacja Propagandy Wiary postanowiła raz jeszcze wysłać listy

⁶⁹ A. Theiner, *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia*, vol. III, Romae 1859, s. 398-399; J. Dziągiewski, *O tolerancję...*, s. 53; A. Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, s. 53-56; tenże, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 100-101.

⁷⁰ „Żurnał Ministierstwa Narodnego Proswieszczenija” 1849, Jun, s. 149-150.

do króla i nuncjusza, by nie dopuścili do uszczerbku wiary katolickiej⁷¹. Mimo tych nacisków Władysław IV zdawał sobie sprawę, że w obliczu wojny z Moskwą i zapowiedzi Kozaków likwidacji unii siłą nie można było pozostawić problemów prawosławnych bez rozwiązania. Król udzielił więc nominacji na biskupa Piotrowi Mohyle i Józefowi Bobrykowiczowi. Nominacje królewskie nie zaspokoily żądań posłów prawosławnych. Domagali się oni od Władysława IV wydania specjalnego *Dyplomu* potwierdzającego prawa Kościoła greckiego, który następnie miał być umocniony konstytucją sejmową. Mimo protestów nuncjusza i unitów, król, kierując się interesami państwa, 14 marca 1633 r. wystawił *Dyplom*, a posłowie ruscy wyrazili zgodę na prolongatę sejmu. *Dyplom* królewski dawał prawosławnym: 1) prawne uznanie hierarchii; 2) potwierdzenie prawa bractw do posiadania świątyń, szkół i drukarni; 3) zapewnienie o wysłaniu komisji, która miała dokonać podziału cerkwi i monasterów w miastach królewskich proporcjonalnie do liczby wyznawców; 4) całkowitą wolność kultu⁷². 18 marca 1633 r. król polecił swojej administracji ażeby nie stosowała wobec bractw żadnych nacisków i prześladowań. Monarcha zatwierdził również opiekę bractwa wileńskiego nad stołecznym monasterem Św. Ducha oraz zwierzchność nad monasterami mińskim – św. św. Piotra i Pawła, jewskim, ceperskim, snowskim, nowodworskim, kupiatyckim, sieleckim. Pod opieką brackiego monasteru Św. Ducha w Wilnie znalazły się później monaster barkułałowski i zabłudowski. Władysław IV zatwierdził również wszelkie nadania bractwa, prawo do budowy brackiej cerkwi Św. Ducha oraz funkcjonowania brackich szkół⁷³.

⁷¹ *Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Ecclesiam catholicam Ucrainae et Bielarusjae spectantia*, collegit et adnotattionibus illustravit P. Athanasius G. Welyky OSBM, vol. I, Romae 1953, s. 123-124.

⁷² Centralnyj Gosudarstwienyj Istoriceskij Archiw Rossii, Archiw Grieko-Uniatskich mitropolitow, Petersburg, f. 823, op. 3, nr 279, k. 1-4; f. 823, op. 1, nr 616, k. 1-1v; Makarij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, t. XI, s. 460; J. Dzięgielewski, *O tolerancję...*, s. 74.

⁷³ Makarij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, t. XI, s. 439, 513; A. A. Papkow, *Bractwa...*, s. 165; A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, s. 39.

Po prawnym ustabilizowaniu się sytuacji bractwa wileńskiego nastąpiły na jego rzecz liczne zapisy. Na rzecz bractwa zapisy pieniężne wnieśli w 1636 r. dwaj jego członkowie Semeon Iwanowicz Azariczka i Paweł Kossobucki. Ławrencjusz Drewnowski, były starosta bractwa wileńskiego, ofiarował bractwu swój folwark pod Wilnem z cegielnią, dom w Wilnie i na Antokolu. Aleksander Tryzna zapisał bractwu dom w Nowogródku i ziemię w jego dobrach. Zapisy bractwu wileńskiemu czynili członkowie bractwa lwowskiego i łuckiego. Burmistrz Wilna Stefan Lebediczka ofiarował bractwu dwie biblioteki z bogatymi zbiorami ksiąg autorów starożytnych w języku greckim i łacińskim (Cyce-rona, Arystotelesa, Homera, Justyniana i innych). Księżna Maria Radziwiłłówna, wdowa po hetmanie Januszu Radziwille, w 1659 roku, pod namową archimandryty leszczyńskiego i wileńskiego Józefa Nie-lubowicza Tukalskiego postanowiła rozdysponować zapisaną przez męża sumę 600 000 złotych na monaster i cerkwie. Księżna wołoska w testamencie obdarowała 13 monasterów i 7 cerkwi, szkoły brackie słuckie i wileńskie. Znaczna część tej sumy przypadła monasterowi zabłudowskiemu, słuckiemu i wileńskiemu Św. Ducha⁷⁴.

Po ukazaniu się *Dyplomu* królewskiego, 18 marca 1633 r. nominację Władysława IV na biskupstwo łuckie otrzymał Aleksander (Atanazy) Puzyna, a na władcyctwo przemyskie – Jan Popiel, kandydat szlachty ruskiej po śmierci Jana Chłopickiego⁷⁵. Ponadto król potwierdził bractwom cerkiewnym ich prawa i przywileje, wydał mandaty nakazujące przekazanie im w miastach królewskich niektórych cerkwi i monasterów będących w posiadaniu unitów, a także zatwierdził

⁷⁴ AWAK, t. XI, Wilno, 1880, s. 148-150. Treść zapisu Marii Wołoszki z 20 listopada 1659 roku omówiona została w pracy: A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, s. 240-242; oraz w artykule *Nieznaný dokument dotyczący monasteru Zaśnięcia NMP w Zabłudowie*, „Rocznik Teologiczny”, R.XXXVI, z. 1-2, Warszawa 1994, s. 216-218.

⁷⁵ AJZR, cz. I, t. 7, s. 660-661; Makarij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, t. XI, s. 472; M. Hruszewskij, *Istorija Ukrainy-Rusy*, t. VIII, cz. 1, s. 179; A. Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, s. 57-59; tenże, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 102-103.

fundacje nowych klasztorów. Bractwa uzyskały od hierarchii cerkiewnej potwierdzenie swojego statusu w Kościele prawosławnym. Wiele przywilejów bractw potwierdził metropolita kijowski Piotr Mołyła. W 1633 r. zgodę na ustanowienie przez mieszczan Mohylewa bractwa przy cerkwi Objawienia Pańskiego wydał patriarcha konstantynopolański Cyryl. Cerkiew ta została wybudowana już w 1618 r. i stała się największym murowanym obiektem sakralnym w mieście. Bractwo mohylewskie uzyskało status na wzór bractwa wileńskiego i lwowskiego, z nakazem nadzoru nad przestrzeganiem obrządków i praw Cerkwi Apostolskiej. Bractwo uzyskało status bractwa stauropigialnego i podporządkowane zostało jedynie władzy patriarchalnej⁷⁶. Decyzją patriarchy król Władysław IV zatwierdził w 1633 r., a metropolita Piotr Mołyła – w 1635 r. Decyzja Mołyły wynikała z faktu, że metropolita jako egzarcha patriarchalny utrzymywał zwierzchność nad bractwem. Bractwa podlegały władzy metropolity jedynie w przypadku, kiedy metropolita był egzarchą patriarchalnym. W takiej sytuacji egzarcha patriarchalny posiadał władzę zarządzającą i sądową nad bractwem. Metropolita wyświęcał brackiego duchownego, nadzorował życie wewnętrzne bractwa, rozstrzygał spory między bractwem a miejscowymi biskupami. Władzy takiej nad bractwem nie posiadał ówczesny miejscowy biskup Józef Bobrykowicz, ani jego następca Sylwester Kossow. Obaj musieli liczyć się z bractwem, albowiem bractwo wspierało finansowo diecezję białoruską. Bractwo w tym czasie posiadało własny dom, szkołę, drukarnię, liczne dobra ziemskie z własnymi chłopami i parcelami miejskimi⁷⁷. O roli i znaczeniu bractwa mohylewskiego świadczy fakt, że należeli do niego takie wybitne osobistości tego okresu, jak

⁷⁶ Archiwum Petersburskiego Oddziału Instytutu Historii Akademii Nauk Rosji w Petersburgu, kol. 114, op. 5, nr 2, k. 1; „Mohylewskie Gubernialnyje Wiedomosti” 1847, nr 49; I. Flerow, *O prawosławnych...*, s. 59.

⁷⁷ F. Żubro, *Istorija Mogilewskiego Bogojawlenskogo bratstwa*, „Mogilewskie Jeparchialnyje Wiedomosti” 1889, nr 29, s. 451-456; nr 30, s. 468-476; nr 34-35, s. 533-549; 1890, nr 1-2, s. 1-15, nr 3-4, s. 33-41, nr 5, s. 53-59; nr 6-11, s. 69-77, nr 12-15, s. 85-101; nr 16, s. 119-131; nr 17-18, s. 135-146; nr 19, s. 174-179; Makarij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, t. XI, s. 474, 530; A. A. Pappow, *Bractwa...*, s. 172-177.

metropolita Piotr Mohyła, biskupi Sylwester Kossow i Józef Nielubowicz Tulakski, archimandryci wielu klasztorów, Iwan Ogiński, Michał Stetkiewicz, książe Piotr Trubecki, Piotr i Wasyl Sołtykowie, Ignacy Rudakowski, okoliczna szlachta, burmistrzowie i wójtowie⁷⁸.

Pierwszy okres po oficjalnym reaktywowaniu hierarchii prawosławnej charakteryzował się walkami o beneficja cerkiewne. Rywalizacja o nie odbywała się na forum sejmu, sejmików i sądów. W Wilnie, Nowogródku, Grodnie, Słonimiu i wielu innych miastach unicy i katolicy nie pozwolili komisarzom królewskim przekazywać prawosławnym przyznanych im cerkwi⁷⁹. Sejm rozpoczął się od licznych wystąpień szlachty ruskiej, wzywających monarchę do kompleksowego uregulowania spraw „religii greckiej”. Posłowie prawosławni domagali się realizacji postanowień zawartych w *Punktach uspokojenia*. Pod wpływem sytuacji wewnętrznej i zewnętrznej król zagwarantował swobody wyznaniowe oraz równouprawnienie religii prawosławnej z unicką. Władysław IV naciskany przez nuncjusza Honoriusza Viscontiego 14 marca 1635 r. wydał obu wyznaniom przywileje gwarantujące szczegółowe ustalenia ugody. Strona unicka otrzymała w posiadanie metropolię kijowską, arcybiskupstwo połockie, biskupstwa: smoleńskie, włodzimierskie, chełmskie i pińskie z „monasterami, cerkwiami i dobrami do nich należącymi”. Unicy otrzymali również wyłączność na świątynie w Witebsku, Połocku i Nowogródku⁸⁰. Prawosławni zaś uzyskali prawo do metropolii kijowskiej z soborem św. Zofii, Ławrą Piecherską, monasterem wydubickim w Kijowie, biskupstwo lwowskie, przemyskie, mścisławskie z uposażeniem oraz prawo do prowadzenia nauki w Akademii Kijowskiej i wileńskiej

⁷⁸ ASD, t. V, s. 125-130; A. A. Papkow, *Bractwa...*, s. 243-261.

⁷⁹ Makarij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, t. XI, s. 452-463, 472-473; A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, s. 41.

⁸⁰ CGIA Rosji, Petersburg, f. 823, op. 1, nr 656, k. 1-1v; f. 823, op. 1, nr 656, k. 3; AWAK, t. XXIII, nr 289; ASD, t. II, s. 60-61; M. Harasiewicz, *Annales Ecclesiae Ruthenae ad dioeceses ruthenas Leopoliensem, Premisliensem et Chelmensem*, Leopoldi 1862, s. 299-303; A. Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, s. 60-254; tenże, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 97-214.

szkole brackiej. Skasowano również wyroki o wiarę między unitami a prawosławnymi, a do rozstrzygnięcia sporu monarcha wyznaczył specjalną komisję. Warunki ugody zostały potwierdzone 17 marca konstytucją sejmową⁸¹. W okresie sporów o obiekty sakralne ponownie pojawił się projekt utworzenia podległego papieżowi patriarchatu Kościoła wschodniego. Projekt ten powstał w otoczeniu królewskim i był próbą rozwiązania konfliktów unicko-prawosławnych. Według tego projektu patriarchat miał objąć prawosławnych i unitów z utrzymaniem dotychczasowej liturgii i zwyczajów. Brak porozumienia unicko-prawosławnego wywołał dalsze konflikty o poszczególne obiekty sakralne. W instrukcjach sejmikowych na sejm 1639 r. znalazły się postulaty wznowienia działalności komisji rozgraniczających cerkwie, zwrotu prawosławnym świątyń w Lublinie, Krasnymstawie, Bełzie i Sokalu.

W sytuacji odbierania prawosławnym świątyń bractwa wielokrotnie prosiły o potwierdzenie swych praw do posiadanego przez nie majątku i świątyń. Przywilej taki 24 kwietnia 1648 r. Władysław IV nadał bractwu orszańskiemu z prawem szkoły „dla ćwiczenia w naukach wyzwolonych murować, z drzewa budować, także seminaria i szpitale mieć”⁸².

Ważnym aktem prawnym dla funkcjonowania bractw cerkiewnych była konstytucja sejmu walnego z 12 grudnia 1650 r. W konstytucji, potwierdzającej przywileje nadane Kościołowi prawosławnemu przez królów polskich, znalazł się istotny punkt dotyczący bractw cerkiewnych. „Bractwa wszystkie gdziekolwiek są, także drukarnie ich w całe zachowujemy”. Równocześnie uregulowano sprawę cenzury druków cerkiewnych. „Cenzurę ksiąg przy Ojcu metropolicie i episkopach w diecezjach zachowujemy”⁸³.

81 *Volumina Legum*, t. III, s. 407.

82 *Dokumenta praw y wolności Obywatelom Korony Polskiej y Wielkiego Xięstwa Litewskiego Religii Greckiej Orientalney wyznawcom służących, porządkiem lat ułożone*, Warszawa 1767, s. 73.

83 *Dokumenta praw y wolności...*, s. 67.

Rolę bractw cerkiewnych w Kościele prawosławnym doceniali metropolici kijowscy: Piotr Mołyła (1633–1647), Sylwester Kossow (1647–1657), Dionizy Bałaban (1658–1663) i Józef Nielubowicz Tukalski (1663–1675)⁸⁴. Bractwa ubiegały się o wsparcie metropolitów, a ci z kolei widzieli w nich główną podporę ówczesnego prawosławia i hierarchii. Za wymienionych metropolitów kijowskich przedstawiciele bractw reprezentowali Cerkiew przed trybunałami i sądami, występowali w obronie jej stanu posiadania, utrzymywali duchownych i świątynie, prowadzili szeroką akcję oświatową i charytatywną. Nic też dziwnego, że obok już istniejących powstawały nowe organizacje brackie. W pierwszej połowie XVII w. powstały bractwa w Zamościu, Drohiczynie, Kleszczelach, Lublinie, Orszy, Mińsku, Pińsku, Kijowie, Łucku, Turowie, Mozyrze, Sokalu, Gołogórach, Tarnopolu, Lubaczowie, Rohatynie, Skałach, Czerniowcach, Samborze, Janowie, Sanoku, Jarosławiu, Klukowie, Żółkwi i wielu innych miejscowościach. Warto również zwrócić uwagę na rozmieszczenie bractw stauropigialnych. Na Litwie dominowało stauropigialne bractwo w Wilnie, na Białorusi – w Mohylewie, na Haliczczyźnie – we Lwowie, na Wołyniu – w Łucku, a na Ukrainie – w Kijowie. Bractwa te wzajemnie informowały się o swych problemach, udzielały porad, wspierały się prawnie i finansowo, zajmowały wspólne stanowisko w sprawach ogólnocerkiewnych, wysyłały do innych bractw księgi i nauczycieli, wspierały hierarchię i inne organizacje cerkiewne. W sprawach najważniejszych bractwa stauropigialne zajmowały jednolite stanowisko.

Bractwo św. Mikołaja w Zamościu powstało w 1621 r. i otrzymało przywilej na swoją działalność od właścicieli miasteczka Tomasza i Jana Zamojskich. W 1655 r. ówczesny metropolita kijowski Sylwester Kossow określił zasady funkcjonowania bractwa. Z uwagi na wyjątkowość zapisu warto przybliżyć zasady, na jakich funkcjonowało bractwo

⁸⁴ A. Mironowicz, *Teodozy Wasilewicz, archimandryta słucki, biskup białoruski*, Białystok 1997; tenże, *Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski*, Białystok 1998; tenże, *Sylwester Kossow, władca białoruski, metropolita kijowski*, Białystok 1999; tenże, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, s. 60-62; tenże, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 104-106.

w dobrach prywatnych. Według metropolity kijowskiego duchowni bractwa powinni odprawiać dwa nabożeństwa za żywych i zmarłych jego członków, cztery razy czytać akatyst Matce Bożej i wypełniać za darmo posługi pasterskie. W zamian bractwo miało utrzymywać duchownego i cerkiew. W nabożeństwa brackich mieli uczestniczyć, pod karą pieniężną, wszyscy jego członkowie. Bratczykowie opuszczający Zamość pozostawali w bractwie i mieli wypełniać względem jego wszelkie zobowiązania. Członkowie bractwa przed śmiercią powinni pozostawić jakieś środki finansowe na rzecz ubogich i chorych. Wstępujący do bractwa powinien złożyć przysięgę, że zachowa swoją wiarę do końca życia⁸⁵.

Położenie bractwa zamojskiego pogorszyło się po śmierci Jana Zamojskiego (1655), który względem bractwa prowadził politykę tolerancyjną. W latach siedemdziesiątych XVII w. nowi właściciele miasteczka Marcin i Anna Zamojscy prześladowali członków bractwa. W 1695 r. Zamojscy wygnali prawosławnych duchownych, a dwa lata później bracką cerkiew św. Mikołaja przekazali pod zarząd unickiego biskupa chełmskiego⁸⁶.

Bractwo kijowskie powstałe przed 1620 r. miało w swojej historii wielu wybitnych członków między innymi metropolitę Hioba Boreckiego i hetmana kozackiego Piotra Konaszewicza Sahajdacznego. Rozwój bractwa nastąpił, gdy duchowym opiekunem został Piotr Mohyła. Za metropolity Piotra Mohyły bractwo kijowskie rozwinęło szeroką akcję oświatową i polityczną. W 1640 r. członkowie bractwa uczestniczyli w soborze lokalnym, na którym dyskutowano o reformach cerkwi. Plenipotenci bractwa występowali na forum sejmu i bronili praw swego Kościoła. Bractwo wspierało finansowo inne inicjatywy metropolity Mohyły⁸⁷.

⁸⁵ A. A. Papkow, *Bractwa...*, s. 238-242.

⁸⁶ Tamże, s. 242; I. Budiłowicz, *Russkaja prawosławnaia starina w Zamostie*, Warszawa 1885, s. 75-78.

⁸⁷ Makarij, *Istorija Russkoj Cerkwi*, t. XI, s. 580-588; A. A. Papkow, *Bractwa...*, s. 193-197.

Podobną rolę odgrywało bractwo lwowskie Zaśnięcia NMP. Bractwo na mocy przywileju Władysława IV uzyskało w 1634 r. prawo zatrudniania duchownych bez zgody biskupa. Bractwo na mocy tego przywileju utrzymywało trzech mnichów i diakona. W latach 1637–1639 król nadał bractwu cztery przywileje, w których bronił go przed naciskami ze strony duchowieństwa łacińskiego, zwalniał brackie dobra od podatków i powinności, potwierdzał przywileje bractwa do prowadzenia drukarni i szkoły. Przywileje stauropigialne bractwa potwierdził metropolita Mohyła, który jako egzarcha patriarszy sprawował nad bractwem duchową zwierzchność⁸⁸. Członkami bractwa lwowskiego były tak znakomite postacie jak księżna Anna Potocka z rodu Mohyłów, przedstawiciele rodów Ostrogskich, Słuckich, Olekowiczów, Wiśniowieckich, Koszyrskich, Zbarskich, Zasławskich, Prońskich, hetman kozacki Paweł Tetera czy wojewoda kijowski Adam Kisiel. Z uwagi na pozycję stauropigii lwowskiej jej członkowie aktywnie uczestniczyli w życiu całego Kościoła prawosławnego, a bractwo w drugiej połowie XVII w. było głównym ośrodkiem opozycji antyunijnej na terenie diecezji lwowskiej. Pozycję bractwa dodatkowo wzmacniały jego dochody pozyskiwane z handlu z Turcją i działalności wydawniczej.

Bractwo łuckie największe znaczenie uzyskało, gdy biskupem tamtejszej diecezji został Atanazy Puzyna (1633–1650). Bractwo pw. Podwyższenia św. Krzyża musiało bronić stanu posiadania cerkwi przed naciskami łuckiego kolegium jezuickiego. Rywalizując z jezuitami członkowie bractwa otrzymali od miejscowego monasteru brackiego drukarnię i liczne zapisy finansowe od prawosławnej szlachty. Wydawnictwa brackiej drukarni stały się głównym orężem polemiki z unitami i podnosiły stan świadomości religijnej wyznawców prawosławia⁸⁹.

Za wymienionych wyżej metropolitów istotne znaczenie w życiu Kościoła prawosławnego miały bractwa cerkiewne w Lublinie, Miń-

⁸⁸ Tamże, s. 186-189; A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, s. 45.

⁸⁹ AJZR, cz. I, t. 7, s. 85; A. A. Papkow, *Bractwa...*, s. 190-192.

sku, Orszy i Pińsku. W Lublinie bractwo funkcjonowało od 1594 r. przy cerkwi Przemienienia Pańskiego. Bractwo prowadziło szkołę, szpital i przytułek dla osób ubogich. Do lubelskiego bractwa wstąpiło wiele wybitnych postaci: ksiązę Konstany Ostrogski, Grzegorz Sanguszko-Kaszyski, Akim Korecki, Paweł Drucki-Lubecki, Jerzy Czartoryski i Grzegorz Czetwertyński. Bractwo w latach 1607–1633 wybudowało murowaną cerkiew Przemienienia Pańskiego, którą poświęcił metropolita Piotr Mohyła. Budowę cerkwi i szkołę bracką wspierali w tym czasie biskup chełmski Paizjusz Czerchawski, metropolita Hiob Borecki, polemista Kasjan Sakowicz i wykładowca Teofil Leontowicz. Władysław IV 12 marca 1633 r. nadał bractwu specjalny przywilej i wyjął go spod jurysdykcji miejscowej administracji. Cerkiew bracka w 1638 r. została zajęta przez unitów. W wyniku starań członków bractwa cerkiew została odzyskana przez bractwo w 1650 r. i jako jedyna prawosławna świątynia w mieście przez wiele lat pełniła funkcję cerkwi parafialnej⁹⁰.

Bractwo w Mińsku powstało na początku XVII w. i dzięki licznym zapisom stało się prężną organizacją cerkiewną. Bractwo posiadało własną cerkiew św. św. Piotra i Pawła oraz liczne dobra ziemskie i place miejskie. W 1633 r. bractwo mińskie uzyskało od Władysława IV przywilej gwarantujący prawo odprawiania praktyk religijnych, wolności obrzędów i potwierdzenie materialnego stanu posiadania. Bractwo wspierało finansowo działalność metropolity Piotra Mohyły i jego następców, opiekowało się mińskimi monasterami, prowadziło szkołę i szpital⁹¹. Podobne znaczenie miało bractwo Objawienia Pańskiego w Pińsku, które otrzymało w 1633 r. od Władysława IV przywilej na posiadanie szkoły, seminarium, szpitala i opieki nad miejscowymi monasterami⁹². O różnych formach działalności tych bractw piszę w następnej części pracy.

⁹⁰ Tamże, s. 184; G. Kuprianowicz, M. Roszczenko, *Cerkiew prawosławna Przemienienia Pańskiego w Lublinie*, Lublin 1993, s. 15-23.

⁹¹ Makarij, *Istorija Russskoj Cerkwi*, t. XI, s. 499, 520; A. A. Papkow, *Bractwa...*, s. 177-179.

⁹² ASD, t. VI, nr-y: 54-57, 139.

Śmierć metropolity Tukalskiego zbiegła się z objęciem rządów przez króla Jana III Sobieskiego. Lata jego panowania przyniosły Kościołowi prawosławnemu załamanie się dotychczasowej struktury organizacyjnej i pogłębiły chaos wewnętrzny. Oprócz podziałów wśród hierarchii istotny wpływ na sytuację ogólną Cerkwi miał stan prawosławnych ośrodków zakonnych. Z badań nad monastycyzmem wschodnim wynika, że większość klasztorów w połowie lat sześćdziesiątych XVII w. pozostawała przy prawosławiu. Szczególną rolę odgrywały monasterium w wielkich miastach królewskich (Wilno, Lwów), gdzie patronat nad nimi sprawowały bractwa cerkiewne. Przy monasterach i bractwach nadal funkcjonowały szkoły, drukarnie, szpitale i przytułki dla ludności ubogiej. Ośrodki klasztorne, znajdujące się pod patronatem bractw cerkiewnych, zwłaszcza na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego, pozostawały głównymi centrami opozycji antyunijnej. Pod patronatem bractwa wileńskiego znajdowały się liczne monasterium: jewski, ceperski, snowski, nowodworski, kupiatycki, zabłudowski i wiele innych.

Na obszarach zdominowanych przez ludność unicką trwał proces przejmowania świątyń prawosławnych. Zjawisko było rezultatem stopniowej utraty przez duchowieństwo „wiary greckiej” oparcia w podzielonej wewnętrznie Kozaczyźnie. Upadek miast w połowie XVII w. i tym samym pozycji mieszczaństwa osłabił bractwa cerkiewne, które były najbardziej świadomymi organizacjami religijnymi wspierającymi Cerkiew. Już wcześniej prawosławie porzuciły znaczące rody magnackie. W ten sposób Kościół prawosławny utracił możnych protektorów i obrońców na arenie publicznej. Przy „wierze greckiej” trwały znaczne szeregi drobnej i średniej szlachty ruskiej, lecz nie stanowiły one realnej siły politycznej w oligarchicznej Rzeczypospolitej. Szlachta prawosławna w owym czasie nie mogła skutecznie wystąpić w obronie praw swojej Cerkwi na forum sejmu czy na sejmikach. Zresztą szlachta ruska i wyższe warstwy prawosławnego mieszczaństwa, z częścią duchowieństwa, ulegały wpływom kultury polsko-łacińskiej, co powodowało osłabienie więzów kulturowych z bizantyjsko-słowiańskim Kościołem prawosławnym. Również odwrót szlachty ruskiej od

reformacji nie polegał na powrocie do prawosławia, lecz najczęściej na przechodzeniu do Kościoła łacińskiego, nawet z pominięciem unii. Jedyłą podporą dla duchowieństwa prawosławnego w miastach pozostawały bractwa cerkiewne. Bractwa fundowały nowe obiekty sakralne. Około 1669 r. bractwo mohylewskie wybudowało murowaną cerkiew św. Jana Teologa. Bractwo łuckie sprowadzało do nowo wybudowanych świątyń niezbędne utensylia i wyposażenie⁹³.

Kościół unicki zyskał natomiast potężnych sprzymierzeńców wśród magnaterii i szlachty katolickiej. Zabiegi unijne względem prawosławnych, zapoczątkowane w okresie panowania Jana Kazimierza, były kontynuowane w okresie rządów Jana III Sobieskiego. Miały one jednak zupełnie inny charakter. Podejmowane działania posiadały charakter polityczny i należy je rozpatrywać w kontekście sytuacji międzynarodowej. Wojna z Turcją i próby Stolicy Apostolskiej pozyskania Rosji do unii dały władzom Rzeczypospolitej pretekst do działań antyprawosławnych. Przypomnę, że sejm w 1676 r. zakazał prawosławnym utrzymywania wszelkich kontaktów ze swym zwierzchnikiem, patriarchą carogrodzkim. W celu lepszej egzekucji konstytucji sejmowej niezależne dotychczas bractwa cerkiewne podporządkowano wyłącznej jurysdykcji biskupów⁹⁴. W ten sposób dążono do likwidacji prawosławnych bractw cerkiewnych, będących wówczas jedyną podporą swego Kościoła i stanowiących główny ośrodek opozycji antyunijnej. Pomimo tego zakazu bractwa stauropigialne przez cały czas utrzymywały kontakt z patriarchatem. Patriarchowie traktowali bractwa jako swoich egzarchów w Rzeczypospolitej. Z tego powodu

⁹³ „Mohylewskije Gubernskije Wiedomostii” 1845, nr 50; I. Flerow, *O prawosławnych...*, s. 155-163.

⁹⁴ *Volumina Legum*, t. V, s. 180, 362. Konsekwencją odejścia od polityki tolerancji były kolejne konstytucje sejmowe godzące w innowierców, zakaz apostazji od katolicyzmu (1668), zamknięcie dostępu niekatolikom do stanu szlacheckiego (1673), izby poselskiej i ważniejszych urzędów (1718, 1736, 1764). O tym por.: J. Kłoczowski, L. Müllerowa, J. Skarbek, *Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 1986, s. 104-109. Konsekwencje zmiany polityki wyznaniowej dla polskiej tolerancji omawia W. A. Serczyk, *Unia brzeska – refleksje o tolerancji*, [w:] *Unia brzeska i jej następstwa. Materiały z sesji naukowej...*, red. T. Stegner, Gdańsk 1991.

w ostatnim dwudziestopięcioleciu XVII w. obserwujemy liczne błogosławieństwa i pochwały wysyłane bractwom cerkiewnym. Zwierzchnicy Kościoła prawosławnego apelowali do bractw o obronę własnej wiary i praw oraz prosili o informacje na temat sytuacji w życiu cerkiewnym i postawy biskupów. Drugim czynnikiem, który rzutował na politykę wobec prawosławia, było przekonanie Jana III Sobieskiego, że poprzez rozszerzenie unii uda się pozyskać Rosję przeciwko Turcji. W tym czasie Kuria Rzymska podejmowała podobne zabiegi, proponując unię religijną w państwie moskiewskim. Władze polskie obawiały się również rozciągnięcia protekcji carów moskiewskich nad prawosławiem w Rzeczypospolitej.

Monarcha, zdając sobie sprawę, że Kościół prawosławny liczył już tylko dwóch biskupów, spróbował nakłonić ich do unii, jak to się udało z władką lwowskim. Okazją do takich działań stała się na sejmie grodzieńskim prośba metropolity Antoniego Winnickiego o wybór jego bratanka Jana Winnickiego na koadiutora biskupstwa przemyskiego. Sobieski wyraził zgodę na wybór biskupa koadiutora po złożeniu przez kandydata przed nim katolickiego wyznania wiary. Elekcja Winnickiego, który przybrał imię zakonne Innocenty, na biskupa przemyskiego odbyła się w październiku 1679 r.⁹⁵ Biskup elekt uchodził wśród wiernych za prawosławnego, chociaż w rzeczywistości pozostawał unitą. Nominacja nowego biskupa była o tyle istotna, gdyż władca przemyski Antoni Winnicki zmarł wkrótce po elekcji. Konsekracja biskupa Innocentego nastąpiła 13 grudnia 1680 r.⁹⁶ W ten sposób jedynym prawosławnym ordynariuszem diecezji pozostawał władca łucki Gedeon Czetwertyński. Sobieski, biorąc pod uwagę pozyskanie do unii Szumlańskiego i Winnickiego, przystąpił do organizacji wspólnego kolokwium unicko-prawosławnego. Na

⁹⁵ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej (1596–1918)*, [w:] *Prawosławie. Światło wiary i źródeł doświadczenia*, red. K. Leśniewski, J. Leśniewska, Lublin 1999, s. 519-520.

⁹⁶ B. I. Bałyk, *Innokentij Iwan Wynnyckij episkop peremyśkyj, sianićkyj*, Rym 1978, s. 105.

kolokwium miała zostać zawarta unia generalna. Dopiero w 1680 r. w Lublinie udało się doprowadzić do skutku spotkanie hierarchii unickiej i prawosławnej, przedstawicieli duchowieństwa świeckiego i zakonnego oraz bractw cerkiewnych. Do rozmów na temat unii powszechnej nie doszło, bowiem zdecydowane antyunijne stanowisko zajęli przedstawiciele bractw cerkiewnych i szlachty prawosławnej oraz biskup łucki Gedeon Czetwertyński⁹⁷. Colloquium amicabile zakończyło się niepowodzeniem również z powodu obecności na sejmie w Warszawie posłów moskiewskich, którzy domagali się zaprzestania zmuszania prawosławnych do unii.

W odpowiedzi na tego rodzaju zabiegi unijne duchowieństwo i przedstawiciele bractw stauropigialnych 19 sierpnia 1681 r. wydały wspólną deklarację. „Mówi się, że król nosi się z zamiarem zwołania na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego synodu podobnego do tego, jaki był w Lublinie. Wobec tego my tu w Nowym Dworze zebrani przedstawiciele duchowieństwa prawosławnego i bractw stauropigialnych z terenu Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego uroczyście deklarujemy, że jest naszym życzeniem trwać przy świętej prawosławnej grecko-ruskiej wierze, tej wierze, której wyznawcy dochowują posłuszeństwa patriarsze konstantynopolitańskiemu. Przy tej prawosławnej wierze chcemy pozostać bez względu na cenę, jaką przysłoby za to zapłacić. W razie, jeśli zwołanie synodu stałoby się faktem, zapowiadamy, że nasze duchowieństwo i nasze bractwo zgłoszą się na ten synod z dokumentami poświadczającymi prawa i przywileje od najdawniejszych czasów przez królów wierze naszej nadanych. Przewidujemy, że w powyższą – w imię obrony wiary prawosławno-katolickiej na synodzie mającą być podjętą – akcją włączą się wszystkie bractwa: bractwo mohylewskie, słuckie i wileńskie. Spadnie na nie obowiązek wyboru odpowiednich ludzi i będą one musiały

⁹⁷ M. Andrusiak, *Józef Szumlański, pierwszy biskup unicki lwowski (1667–1708). Zarys biograficzny*, Lwów 1934, s. 77-93; A. Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, s. 260-263; tenże, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 221-226.

ponieść koszta związane z wyruszeniem tych ludzi w drogę do miejsca, w którym planowany synod będzie się odbywał. Nie ma jednak pewności, czy ów synod w samej rzeczy dojdzie do skutku. Wobec tego zachodzi potrzeba zajęcia się w chwili obecnej odpowiednim pouczeniem posłów udających się na sejm. Chodzi o to, by dopominali się oni na sejmie o całość Cerkwi Bożej. Jest to obecnie sprawą najpilniejszą i na niej skoncentrować się powinny wysiłki broniących prawosławia bractw stauropigialnych. W sprawie obrony całości wiary prawosławnej odbywać się powinny stałe konsultacje. Myślmy tu o konsultacjach, w których uczestniczyliby: biskup nominat białoruski, biskup łucki i bractwo wileńskie. Wszystkie swe w obronie prawosławia podejmowane kroki bractwa uzgodnić winny z bractwem wileńskim. Do wiadomości całego ruskiego narodu podane być powinny wykazy odstępców od wiary prawosławnej. Sporządzanie i rozpowszechnianie tych wykazów zlecamy bractwom, przede wszystkim bractwu wileńskiemu. Przy tym każdy z takich uzgodniony być winien z biskupem łuckim i przedkładany mu do podpisu. Bractwu wileńskiemu wrogowie wiary prawosławnej zadali ostatnio dotkliwie ciosy: padło ono ofiarą napadu i ogołocone zostało z majątku. Wobec tego wszystkie inne bractwa pośpieszyć winny bractwu wileńskiemu z pomocą materialną. Ponieważ ogólnie jest wiadomo, że właśnie to bractwo pełni rolę przewodnią i dzierży prym w walce o całość Cerkwi prawosławnej w naszym kraju⁹⁸.

Dokument ten potwierdza, że tylko dzięki postawie bractw stauropigialnych i biskupa Gedeona Czetwertyńskiego unia nie została wprowadzona we wszystkich diecezjach prawosławnych. Postawa bractw wpłynęła, że król Jan III Sobieski zmuszony był potwierdzić prawa wszystkim prawosławnym biskupom, cerkwiom i monasterom oraz „bractwom, w których znajdowało się i teraz znajduje się zażywanie błahocześciwej Grecko-ruskiej religii”⁹⁹. Istotne zmiany w położeniu Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej nastąpiły po śmierci

⁹⁸ AJZR, cz. I, t. 4, s. 55-56; A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, s. 51.

⁹⁹ *Dokumenta praw y wolności...*, s. 75.

Jana III Sobieskiego (1696). August II Sas na początku swego panowania potwierdził prawa dysydentom religijnym oraz przywileje licznym monasterom i cerkwiom prawosławnym¹⁰⁰. Monarcha rozwiązał też sprawę obsady diecezji białoruskiej. Na godność władcy mohylewskiego został wybrany Serapion Polchowski, archimandryta słucki, zatwierdzony przywilejem królewskim 30 września 1697 r. Uroczysta konsekracja nowego biskupa odbyła się 14 września 1698 r. w monasterze kijowsko-pieczerskim.

Unormowanie spraw związanych z obsadą biskupstwa białoruskiego nie zahamowało rozszerzenia unii. Na sejmie warszawskim 1699 r. uchwalono konstytucję, która zobowiązywała króla do zwołania synodu unitów i prawosławnych, aby tych ostatnich podporządkować jurysdykcji papieża. Na sejmie tym zabroniono prawosławnym zamieszkiwać w Kamieńcu Podolskim¹⁰¹. W 1700 r. biskup lwowski Józef Szumlański oficjalnie uznał jurysdykcję papieża, a dwa lata później uczynił to samo biskup łucki Dionizy Żabokrzycki. Ten ostatni przystąpił do unii z powodu nieuznawania jego święceń przez wiernych. Wraz z władkami do unii przystąpiły liczne monastery i parafie. Zwierzchność biskupa unickiego uznało w 1702 r. stauropigialne bractwo lwowskie. Po przejściu trzech biskupów na unię Kościołowi prawosławnemu pozostało tylko jedno biskupstwo białoruskie (mohylewskie). Fakt ten potwierdza wielką rolę tego bractwa w życiu Cerkwi i jego duży wpływ na postawy wyznaniowe duchowieństwa i wiernych.

Niewiele możemy powiedzieć o życiu religijnym bractw cerkiewnych w czasach saskich. Pobożność ludności prawosławnej jest słabo uchwytna w źródłach. Wynikała ona z własnych wewnętrznych przeżyć, a w przypadku ludności prawosławnej – często ukrywanych. Ograniczenia prawne nie służyły otwartemu demonstrowaniu swojej

¹⁰⁰ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 230-236; tenże, *Polityka Piotra I wobec Kościoła prawosławnego w Rosji i w Rzeczypospolitej*, [w:] *Cywilizacja Rosji Imperialnej*, red. P. Kraszewski, Poznań 2002, s. 277-285.

¹⁰¹ *Volumina Legum*, t. VI, s. 35.

wiary i przynależności do Cerkwi prawosławnej. Barokowa i sarmacka religijność szlachty polskiej kontrastowała z religijnymi postawami prawosławnych mieszczan i chłopów. W sytuacji braku własnych seminariów i szkół teologicznych istotnym problemem był poziom wykształcenia własnego duchowieństwa.

Wzrost pobożności wśród społeczności prawosławnej nie zahamował odchodzenia ludności prawosławnej od swojej wiary. Przy prawosławiu pozostały głównie te parafie, przy których istniały bractwa. Nic też dziwnego, że bractwa cerkiewne często występowały do królów polskich o potwierdzenie swych praw i przywilejów. Zjawisko to należy tłumaczyć tym, że monarchowie potwierdzali nie tylko prawa bractwa, ale równocześnie wzbogacali dawne przywileje o nowe zapisy dotyczące budowy cerkwi i monasterów, zakładania szkół, drukarni, szpitali, przytułków i domów opiekuńczych. Takie zapisy powodowały, że bractwo stawało się dla króla reprezentantem społeczności ruskiej, obrońcą praw swego Kościoła. Nic też dziwnego, że przedstawiciele bractw, powołując się na przywileje monarsze, brali udział w obradach sejmu, występowali przed trybunałami i sądami.

Władze miejskie nie zawsze respektowały przywileje bractw cerkiewnych. Podobnie postępowali właściciele majątków w dobrach prywatnych. Z powodu łamania przywilejów monarszych bractwa składały panującym liczne skargi na postępowanie władz miejskich i właścicieli dóbr. Najczęstszymi przypadkami ograniczania praw bractw cerkiewnych w XVIII w. były zakazy wnoszenia nowych świątyń i remontowania już istniejących. Pojawiały się ograniczenia w prowadzeniu szkół, szpitali i drukarni oraz przypadki zajmowania przez unitów innych majątków należących do bractw cerkiewnych¹⁰².

W drugiej połowie XVIII w. Kościół prawosławny stopniowo tracił swoich wiernych na rzecz Kościoła katolickiego i unickiego. Dodatkowo liczba parafii prawosławnych w Rzeczypospolitej zmniejszyła się po I rozbiorze. Życie religijne i kulturalne Kościoła prawosławnego

¹⁰² I. O. Flerow, *O prawosławnych...*, s. 50-56.

w latach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego opierało się głównie na ośrodkach zakonnych i bractwach cerkiewnych¹⁰³.

Istotnym problemem wpływającym na życie religijne ludności prawosławnej był poziom wykształcenia duchowieństwa i wiernych. Część duchowieństwa kształciła się w szkołach na terenie Rosji, głównie w Kijowie. Większość jednak nie miała należytego przygotowania. Istniejące szkoły przyklasztorne w Wilnie, Słucku, Drohiczynie i Bielsku, wspierane przez lokalne bractwa cerkiewne, nie zaspokajały potrzeb edukacyjnych społeczności cerkiewnej¹⁰⁴. Jedynie szkoła słucka, zreformowana przez biskupa Jerzego Konisskiego w 1785 r., odpowiadała standardom seminariów kościelnych. Z powodu braku należytego wykształcenia część zakonników nie posiadała święceń kapłańskich. W tych warunkach jeszcze większego znaczenia w życiu religijnym społeczności prawosławnej nabrała działalność bractw cerkiewnych. W II połowie XVIII w. na bractwa spadł obowiązek obrony duchowych i materialnych interesów Kościoła prawosławnego. Bractwa, choć nie były w owym czasie organizacjami tak licznymi jak w poprzednich okresach, nadal funkcjonowały przy większości klasztorów i parafii prawosławnych. Ich działalność na forum ogólnocerkiewnym nie była tak dynamiczna, jak poprzednio.

Nową szansą na zmianę położenia prawnego i materialnego Cerkwi było podniesienie spraw ludności prawosławnej na Sejmie Wielkim. 1 maja 1791 r. na sejmie uchwalono konstytucję, która zwoływała do Pińska kongregację generalną przedstawicieli ludności prawosławnej. Celem kongregacji było wypracowanie projektu, który przygotowałby sejmowi konstytucję normującą sprawy Kościoła prawosław-

¹⁰³ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 269-270.

¹⁰⁴ A. Mironowicz, *Szkolnictwo prawosławne na ziemiach białoruskich w XVI-XVIII wieku*, [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok 2002, s. 20-34; tenże, *Działalność charytatywna w Kościele prawosławnym na terenie Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, [w:] *Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, A. Karpiński, Warszawa 1999, s. 79-87.

nego w Rzeczypospolitej. W Pińsku stawiło się 103 delegatów, w tym 25 przedstawicieli duchowieństwa zakonnego, 22 duchowieństwa świeckiego i 56 reprezentantów społeczności parafialnej. W grupie przedstawicieli społeczności parafialnej w obradach kongregacji pińskiej uczestniczyło 39 reprezentantów bractw z Wilna, Druż, Dżysny, Drohiczyzna, Bielska, Zabłudowa, Turowa, Lebiedna, Szpola, Złotopola, Pińska i Mozyrza¹⁰⁵. W sumie na obrady kongregacji pińskiej przybyły reprezentacje 17 bractw. Z czterech komisarzy wydelegowanych przez króla w kongregacji pińskiej wziął udział jedynie pisarz sandomierski Michał Kochanowski. Jako obserwatorzy w kongregacji uczestniczyli przedstawiciele duchowieństwa łacińskiego i unickiego. Szczególną rolę w pracach kongregacji pińskiej odegrali przedstawiciele bractw cerkiewnych, którzy sfinansowali pobyt jej uczestników. Po dwutygodniowych debatach 3 lipca 1791 r. Kongregacja ogłosiła swoje postanowienia.

Większość artykułów kongregacji pińskiej dotyczyła organizacji Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej. W artykule I kongregacja postanawia, że naczelną władzę Kościoła stanowić będzie synod krajowy złożony z arcybiskupa i trzech biskupów stojących na czele czterech diecezji, na które miał zostać podzielony kraj. Biskupi mieli być organizacyjnie niezależni, a w sprawach dogmatycznych hierarchicznie podlegaliby patriarsze konstantynopolitańskiemu. Artykuł V dotyczył organizacji kongregacji diecezjalnych składających się z biskupa, jego namiestników, przełożonych monasterów, protopopów, starszyny bractw cerkiewnych. W artykule tym doceniona została rola bractw cerkiewnych w strukturze organizacyjnej Kościoła prawosławnego. Spośród uczestników kongregacji dekanalnej wybierano przedstawicieli na kongregację synodalną składa-

¹⁰⁵ Przebieg kongregacji pińskiej został przedstawiony w pracach: *Dziela kongregacji*, Warszawa 1791; „Gazeta Narodowa i Obca” z 16 lipca 1791; E. Sakowicz, *Kościół prawosławny...*, s. 182-209, 255-264; J. Woliński, *Polska i Kościół prawosławny*, s. 127, 128; H. Suchenek-Suchocki, *Państwo a Cerkiew prawosławna*, s. 52, 53; A. Deruga, *Walka z rusyfikacją*, s. 25-28; A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, s. 79-80.

jącą się z ośmiu delegatów; po dwóch z duchowieństwa zakonnego i świeckiego oraz czterech z bractw „dobrze osiadłych i nauką literalną zaszczyconych”¹⁰⁶.

W postanowieniach z 3 lipca 1791 r. reformujących Kościoł prawosławny w Rzeczypospolitej znalazł się artykuł dotyczący funkcjonowania szkolnictwa cerkiewnego. Szkolnictwo miało objąć dzieci duchownych, szlachty i mieszczan „a nawet i włościańskie dzieci, podług praw krajowych”. „Bakałarzami mogą być dziadkowie, czytać i pisać po polsku i po rusku umiejący, lecz gdyby ci bardzo byli zatrudnieni usługą cerkiewną, tedy osobni od dziadków bakałarze utrzymani być mają”. Obowiązek zorganizowania i utrzymania szkół parafialnych spoczywał na bractwach, proboszczach i przełożonych monasterów. Starsi bractwa razem z duchowieństwem powinni byli zbierać środki na utrzymanie szkół, określać wysokość składek parafian na potrzeby oświatowe. Ustalono ponadto, że przy każdej cerkwi powinien znajdować się szpital przeznaczony dla biednych w parafii. Nadzór i opiekę nad szpitalem miało sprawować bractwo cerkiewne¹⁰⁷. Jak z powyższego wynika, szczególna rola w rozwoju szkolnictwa prawosławnego i działalności charytatywnej – według twórców kongregacji pińskiej – przypadła duchowieństwu zakonnemu i bractwom cerkiewnym. Powołany przez kongregację pińską Najwyższy Konsystorz 9 grudnia 1791 r. polecił przełożonym monasterów organizowanie szkół parafialnych i prowadzenie nauczania zasad wiary prawosławnej wśród

¹⁰⁶ E. Sakowicz, *Kościół prawosławny...*, s. 197-207. W nie publikowanym dotąd projekcie „Ustawa Nieunitów” w artykule XII umieszczono formułę przysięgi, na którą mają zaprzysiąc członków Kongregacji. Zobowiązywano duchowieństwo prawosławne do przysięgi na Konstytucję 3 Maja, na wierność królowi i Rzeczypospolitej, Archiwum Petersburskiego Oddziału Instytutu Historii Akademii Nauk Rosji, kol. P. Dobrochotowa, op. 1, nr 359, k. 210v.

¹⁰⁷ A. A. Papkow, *Oczerk...*, s. 215-216; E. Sakowicz, *Kościół prawosławny w Polsce w epoce Sejmu Wielkiego 1788-1792*, Warszawa 1935, s. 205-206. A. Mironowicz, *Cerkiew prawosławna na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1772-1795*, [w:] *Ziemia Północne Rzeczypospolitej Polsko-Litewskiej w dobie rozbiorowej 1772-1815*, red. M. Biskup, Warszawa – Toruń 1996, s. 81-94; tenże, *Ihumen Sawa Palmowski*, Białystok 2001, s. 33-62.

wiernych. Władze cerkiewne rozpoczęły przygotowywanie podręczników i materiałów pomocniczych do nauki religii. Reformy szkolne przyczyniły się do rozwoju oświaty wśród społeczności prawosławnej. Postanowienia kongregacji pińskiej zostały zatwierdzone konstytucją sejmową z 21 maja 1792 r. Zmiana polityki Rzeczypospolitej wobec ludności prawosławnej, której wyrazem była próba stworzenia na Sejmie Wielkim niezależnej struktury cerkiewnej, była powrotem do XVI-wiecznej tradycji zgodnej koegzystencji kultur i religii. Dostrzeżono wówczas wielonarodowy i wielowyznaniowy charakter Rzeczypospolitej, dla której lansowanie jednej religii panującej miało zgubne konsekwencje.

Największe zasługi w reformowaniu Cerkwi, zgodnie z postanowieniami kongregacji pińskiej, oddał przewodniczący Najwyższego Konsystorza, ihumen bielski Sawwa Palmowski. Były ihumen poczeńskiego monasteru Św. Trójcy nowogrodzkiej eparchii godność ihumena bielskiego otrzymał przed 1 marca 1789 r. z nominacji biskupa Wiktora Sadkowskiego¹⁰⁸. Przewodniczący Najwyższego Konsystorza cieszył się dużą popularnością wśród duchowieństwa prawosławnego i był powszechnie uznawany za najlepszego kandydata na metropolitę. Siedziba metropolity była planowana w Bielsku, a fundusze na jej utrzymanie miały pochodzić z dochodów bractw cerkiewnych oraz monasterów w Jabłecznej, Zabłudowie, Bielsku, Drohiczynie i parafii w Słowatyczach.

Podjęte reformy cerkiewne zostały całkowicie przekreślone przez II rozbiór Rzeczypospolitej i postanowienia władzyki Wiktora Sadkowskiego. W ten sposób nie dopuszczono do reaktywowania hierarchii cerkiewnej na mocy konstytucji z 21 maja 1792 r. Konstytucja ta została zresztą, wobec protestów duchowieństwa łacińskiego i unickiego, uchwalona zbyt późno, aby na jej podstawie można było stworzyć niezależną strukturę cerkiewną¹⁰⁹. krzywdach wyrządzonych mu przez Najwyższy Konsystorz, którego pracami kierował Sawwa Palmow-

¹⁰⁸ Tamże, t. XI, s. 155.

¹⁰⁹ ASD, t. XI, s. 183.

ski¹¹⁰. Bractwo bielskie finansowało działalność przewodniczącego Najwyższego Konsystorza i jego pobyt w Warszawie. Długa nieobecność ihumena zaniepokoiła również bractwo bielskie, które współfinansowało jego pobyt w Warszawie. Członkowie bractwa w listach do Sawwy Palmowskiego uskarżali się na nieporządki, które działy się w monasterze i przedstawiali tragiczny stan finansowy klasztoru. Równocześnie bractwo pytało o zwrot kosztów poniesionych przez wiernych w związku z kongregacją pińską i działalnością ihumena. Członków bractwa i ofiarodawców niepokoił losów „aparatów” kościelnych, zabranych przez ihumena Sawwę do Warszawy. Bractwo domagało się zwrotu przedmiotów liturgicznych do monasteru¹¹¹. Szczególną rolę w próbie reaktywowania hierarchii cerkiewnej i stworzenia niezależnej struktury cerkiewnej miały odegrać bractwa cerkiewne. Działania te zostały przerwane upadkiem powstania i III rozbiorem Rzeczypospolitej¹¹².

*

Dzieje bractw cerkiewnych na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego wskazują, że ta nieznaną nigdzie organizacją, skupiającą świecką społeczność prawosławną, była istotnym wsparciem Cerkwi. Bractwa przez ponad dwieście lat walczyły o prawa swego Kościoła, broniły jego stanu posiadania, dbały o moralność duchowieństwa i wiernych. Lwowskie bractwo w latach 1439–1708 było głównym obrońcą prawosławia na terenie Haliczczyzny. Podobną rolę dla ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego spełniało bractwo Św. Ducha w Wilnie. Z kolei łuckie bractwo św. Krzyża przez ponad sto lat wspierało Kościół prawosławny na Wołyniu. Zwracam też uwagę na szczególną rolę bractwa

¹¹⁰ Tamże, t. XI, s. 190-192.

¹¹¹ List bractwa św. Mikołaja do ihumena Palmowskiego z 27 lutego 1793 r., ASD, t. XI, s. 183-184.

¹¹² E. Sakowicz, *Kościuszkowie a Kościół prawosławny*, Warszawa 1936, s. 6; A. Mironowicz, *Ihumen Sawa Palmowski*, s. 63-80.

kijowskiego w czasach metropolity Piotra Mohyły i Sylwestra Kosso-
wa, które wsparło utworzenie centrum oświatowego w Kijowie. Brac-
two mohylewskie w latach 1633–1772 wspierało działalność biskupów
białoruskich¹¹³. Inne bractwa, przez cały okres swego istnienia odgry-
wały podobną rolę na terenie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego,
w których działały.

SUMMARY

Antoni Mironowicz

The Orthodox Brotherhoods in the Great Duchy of Lithuania in XVI–XVIII century

Keywords: Orthodox Brotherhoods, Great Duchy of Lithuania

The origin of Orthodox brotherhoods is connected with the role of laymen in the Orthodox Church. In the Great Duchy of Lithuania land owners took patronage over village parishes, while in towns this role was assumed by burghers, who were organised into brotherhoods since the end of the 16th century. The participation of laymen in caring over the church was a result of the tradition of conciliarity of the Orthodox Church. This was not merely a custom – it was the law of the Orthodox Church. Mikołaj Kojalowicz proved that the brotherhoods were created on the basis of city guilds consisting of craftsmen of the same trade. Their task was to defend the interest of a particular trade. With time individual guilds formed closed structures, which played a major role in the socio-political life of a city.

¹¹³ A. Mironowicz, *Diecezja białoruska w XVII i XVIII wieku*, Białystok 2008.

The church brotherhoods were perceived as a means of defending the Orthodox community in Poland, which faced a national and religious threat. In cities with a varied religious structure guild regulations favored Catholics. Rarely were they tolerant. The guilds were basically Catholic institutions, although other Christians also belonged to them. In their inner structures Catholics held the most privileged positions. This system caused increasing religious intolerance within the guilds. This was an additional impulse for the Orthodox to form religious trade organisations.

Religious conflicts in the guilds and the situation of the Orthodox church led to the formation of Orthodox church brotherhoods. Their activity covered matters of faith, culture and education as well as socio-political problems. This was strongly influenced by the reformation movement, preparations for church union and the increasing wealth of Ruthenian burghers. In Ruthenian lands the brotherhoods were not mass organisations, but they gathered the most active members of the Orthodox community (the Lvov brotherhood, for example, never in its long history had more than 50 members). Although small the brotherhoods represented the basic interest of the Ruthenian nation in matters of religious freedom and cultural development.

The first Orthodox church brotherhood came to be in Vilnius around 1450 on the base of a furriers guild. The reasons for this were the conditions in the craftsmen guilds in Vilnius. In most guilds the authorities were dominated by Catholics. Even though the members were formally equal regardless of religion, the guilds required them to perform certain services for the Latin church (paying tribute to the clergy, taking part in Catholic services). The requirement for all guild members to take part in church ceremonies can be found in many Guild statutes in Vilnius (e.g. the shoemakers and the butchers). In some guilds members of different denominations could avoid taking part in Catholic services by paying a fine. Guild life was regulated according to Roman-Catholic holidays. During guild elections Catholics voted first. It was similar while speaking in meetings. This state of affairs was contrary to the spirit of the prerogative given by Sigismun Kiejstutovitch in 1432, granting the burghers of Vilnius Magdeburg law and an administrative system similar to that of the city of Cracow. The city council and the

mayor were elected from among the citizens. The city council was to be elected by “połowicu zakonu rymaskoho, a połowicu zakonu hreckoho” (half of the Roman and half of the Greek order). The number of mayors was supposed to be equal for “Roman and Greek denomination”. In this situation the privileged position of Roman Catholics in craft guilds forced their Orthodox members to form their own religious organisations.

This is how the first Orthodox church brotherhoods in Vilnius came to be. The brotherhoods had their own houses and special statutes regulating their inner organisation. Members of the brotherhoods at their own expense made candles and prepared mead, which was served during religious ceremonies (Christmas, Easter). The brotherhoods were governed by foremen (starosta), who were elected annually, and who, with the aid of stewards (klucznik), managed brotherhood assets. The foremen resolved conflicts between brotherhood members and cared over their spiritual and religious lives.

The first brotherhoods of Vilnius were religious associations formed by Orthodox craftsmen. The church brotherhoods in the cities of the Grand Duchy of Lithuania developed in the middle of the 16th century. The creation of new brotherhoods was accompanied by the increasing political influence of burghers in towns with Magdeburg law and the increasing awareness of Ruthenians. In towns of many religions forming brotherhoods was caused not only by religious but also by socio-political reasons. Having a legal organisation allowed the members of the brotherhoods to better defend their secular causes. In the brotherhood society a movement for the reformation of the Orthodox Church formed, especially as far as the morality of the clergy and faithful was concerned. This activity exceeded the religious sphere of brotherhood policy. The brotherhoods struggled for the preservation of Ruthenian culture, the rights of Orthodox believers, equality with the Catholics.

Reformatory tendencies first appeared among the Orthodox burghers of Lvov and Vilnius. In the very beginning of the 16th century a few brotherhoods were formed in Vilnius, based on the tanners', merchants' and furriers' guilds. Statutes of new brotherhoods, called bills (ustawy), were similar to those of guilds. Brotherhoods had their

own governing bodies and held trials over their members. All members were obliged to pay a certain tribute and make mead for most important holidays. Similar brotherhoods were created in Lvov in association with the churches of st Nicholas, Annunciation and Dormition of Our Lady (Zwiastowania i Zaśnięcia NMP). The brotherhoods concentrated on religious and charity activities. Some supported hospitals, cared over widows and orphans, lent money to impoverished members, organised secular and religious ceremonies.

The 16th century brought significant changes in the religious life of Ruthenians. The traditional religiousness, devoid of strong dogmatic support, met with the dynamically developing protestant movements and pro-Trydent Catholic church. The secularisation and materialism of higher clergy was an additional factor influencing the ideas of the faithful. In result only part of the clergy (mostly monastic) was ready to defend dogmas and conduct theological disputes. The position of the clergy was often diminished by the position of the ktitors, who undermined the prestige of the Orthodox church by interfering with its inner politics. The appearance of church brotherhoods and the involvement of laymen in church reformation was a new thing in the Orthodox church. Facing a threat from new religious movements from the fifteen-seventies attempts were made to reach a larger part of the Ruthenian society. Funding hospitals, printers, hospices and schools served this purpose. Religious teaching was also developed by polemic writings, sermons and envoys. Rich Orthodox burghers cared over Orthodox culture and education. Brotherhoods opened schools, which aimed at raising the educational level and religious awareness of Orthodox faithful. Thus they tried to deter the classes levels of Ruthenian society from leaving the Orthodox church. Cases of leaving the church by faithful was accompanied by an increasing religious awareness of Orthodox faithful. As a result of a great reformatory effort undertaken first of all by the brotherhoods there was a significant change in religious life. Active work in favour of the Church was part of the responsibility of Orthodox higher classes. Their religious and political activity in cities was caused by an increase in their national and religious awareness. Activity of craftsmen and traders in brotherhoods was treated as a natural result of their faith. The state of churches

and monasteries, which were under their supervision, reflected their political and social aspirations. Charity activities of brotherhoods (caring over hospitals and hospices, supporting the poor, caring over elderly and orphans) was treated as part of the responsibility of a ktitor towards his parishioners.

In the second half of the 16th century a new type of brotherhoods appeared. Their main aim was to improve the situation in the Orthodox Church. Reformation and counter-reformation slogans gave way for the rebirth of intellectual life. The Ostrog Academy, founded in fifteneighties, played a major role in this process. The patriarch of Antioch Joachim, who came to Poland in 1585, saw the role of brotherhoods. He reformed the Lvov brotherhood and used it to help reform the whole church. The Lvov brotherhood got a new statute, which allowed it to accept noblemen and common people. Every year the members of the brotherhood would elect a governing body of four elders of which the eldest kept the chest and the youngest the keys to it. The governing body presented a report of its activity every year. The members were obliged to help each other and lending money without interest to those in need from a common treasury. They were supposed to care over the common goods, the church, monastery, clergymen and choir, as well as a school, printer and hospital. They had to take part in services in the intension of living and deceased members at particular times. Being responsible towards each other lead to a close control of the lives of brotherhood members. If one were to disobey the rules the elders rebuked him and if this did not help, the case was handed over to the bishop. People who would not comply by the brotherhood's orders were excommunicated. This could not be lifted without the agreement of the brotherhood. According to the new statute these rules applied not only to brotherhood members, but to all faithful. Brotherhood members could stand against the bishop if he was proved to live his life against the rules of the church.

Thus the brotherhood gained influence over the position of bishops. The aforementioned Patriarch of Antioch Joachim freed the brotherhood from the power of the local lord and positioned it above the existing hierarchy. Most historians believe that this decision, although born of the Patriarch's good intentions towards reforming the church,

lead to conflicts between Orthodox hierarchy and brotherhoods. The statute of the Lvov brotherhood formed the basis for the reform of the Vilnius brotherhood in 1588. The statute of the Lvov brotherhood was acknowledged in 1592 by king Sigismund III Waza.

The privileges granted to the Lvov brotherhood by patriarch Jeremiah II in 1588 dictated the its goals. It was stated that the brotherhood was formed to „bring charity and aid those who suffer”. This included the following tasks – bringing up orphans, supporting old people in hospitals, receiving pilgrims, helping widows, endowing lords, protecting the aggrieved, helping people who have suffered from disasters, buying out the imprisoned, burying the impoverished dead, helping to renovate churches and monasteries. The second group of goals concerned educational matters connected with opening printers and schools. The assets for these activities were obtained mostly through renting houses and trade. The most important goals concerned matters of the whole church. Patriarch Jeremiah II commanded the Lvov brotherhood with overseeing the following of church dogma and traditions, spreading the faith among Ruthenians, caring over the church property and inner order.

In time brotherhoods became a mass phenomenon. In 1584 the Vilnius brotherhood of the Holy Trinity included merchants from Belarussian and Lithuanian cities. In time burghers, clergymen and noblemen joined the brotherhoods. The Lvov brotherhood catalogue shows that some of the Moldavian, Volosian and prominent Ruthenian princes were among its members. The brotherhood included also metropolitans, bishops, heads of monasteries, monks and parsons. Some clergymen signed up with whole parishes.

Raising them to the rank of satauropigial brotherhoods by patriarch Jeremiach II in 1588 was an important stage in the development of the Lvov and Vilnius brotherhoods. These brotherhoods were subject directly to the patriarch. Such brotherhoods had an exceptional position in the Orthodox church. Clergymen of these brotherhoods prayed for the patriarchs and were under their direst jurisdiction. Only the patriarch could give them orders and grant blessings. Their laws allowed the brotherhoods to freely manage their monasteries, churches, hospitals, printers and schools. Heads of monasteries had to inform

brotherhoods about leaving the monastery, consult them on church canons and together with them watch over the religious life of the faithful. The brotherhoods informed the patriarch on the situation in the whole church, disorders in church life and violating canon laws by bishops. Their representatives also had the right to partake in electing a bishop, so that the position was taken by worthy people responsible for the future of the church.

Both stauropigial brotherhoods (of Vilnius and Lvov) contributed to the development of church brotherhoods in other towns. By the end of the 16th century church brotherhoods were created in Krasnystaw and Rohatyn (1589), Brest, Grodek and Gologory (1591), Peremysl and Komarno (1592), Bielsk, Halitch and Lublin (1694), Mohylev and Stara Sol (1600). In the beginning of the 17th century there were church brotherhoods in almost all cities with a mixed denomination structure (Orthodox-Catholic). Stauropigial brotherhoods did not have control over regular brotherhoods, only a tradition of primacy. Their elders advised other brotherhoods, but did not control them – they were under the jurisdiction of the local bishops. However, the stauropigial brotherhoods were the only defenders and protectors of the regular brotherhoods. The elders of the Vilnius and Lvov brotherhoods formed statutes for other brotherhoods, informed them on their rights and responsibilities, supported them financially and legally, especially during trials against city authorities and Uniats. In matters concerning the whole church they expected the regular brotherhoods to support them.

Let us take a closer look at the inner structure of the church brotherhoods. At the head of a brotherhood there were foremen, who were elected annually. They resolved disputes and conflicts between brotherhood members and watched over their spiritual life. They managed brotherhood policies and represented their organisations in contacts with town, church and state authorities. They managed the brotherhood, church and monastery assets and property and presented annual reports in general meetings. Resolving disputes and conflicts between brotherhood members and watching over their spiritual life and performance of their duties, as well as preparing subjects for general meetings was also an important form of their activity.

In general meetings, which took place after Sunday services, matters of the inner order of the brotherhood were discussed, the morality of its members was assessed, conflicts were dealt with, problems of the hospitals, hospices, churches, monasteries, schools and printers were discussed. Money was divided between different brotherhood needs in these meetings. Matters of the whole church, the situation of the Orthodox church and Ruthenian citizens in the Republic of Poland were important subjects of discussion.

The main source of income for the brotherhoods were fixed donations from its members and people from outside the brotherhood, as well as penalties for breaking brotherhood rules or statute, mead production, publishing. Furthermore, brotherhoods received many voluntary donations, testamentary bequests for building or renovating churches, supporting a choir, monastery, hospital, school or printer. In situations of unusual need money was gathered among members or faithful, as well as from other brotherhoods and communities.

The Orthodox hierarchy was not happy with the appearance of new brotherhoods and with them taking over church education. The conflict between the Lvov brotherhood and the bishop of Lvov Gedeon Balaban, as well as achieving suzerain rights by some other brotherhoods diminished the position of Ruthenian lords. In the Orthodox council in June 1594, which was devoted to the matters of church brotherhoods, members of many of these (from Vilnius, Lvov, Brest, Holsztyn, Halitch, Belsk, and others) took part alongside clergymen. The council was initiated by the Lvov and Vilnius brotherhoods. Rules for organising and financing brotherhoods were established at the council, the legal status of brotherhoods was confirmed, permission was given for brotherhood printers to be established in Vilnius and Lvov, as well as a brotherhood church by the Holy Trinity monastery in Vilnius. Church brotherhoods and some Ruthenian lords responded to union slogans by increasing educational activity and publishing among Orthodox faithful. The reformatory attitude of brotherhoods and suzerain prerogatives acquired from the patriarch of Constantinople Jeremiah II and the patriarch of Antioch Joachim caused unrest among the Ruthenian hierarchy. Granting suzerain rights to brotherhoods disturbed the inner order of the Orthodox Church. It undermined the authority of

local bishops and set a new role for laymen. Synods of bishops were dominated by conflicts with brotherhoods and the first reformatory attempts. Possibility of acquiring places in the senate, the perspective of freeing themselves from the control of stauropegial brotherhoods and pressures from the king encouraged some of the Orthodox episcopate to support the church union. Entering the Pope's jurisdiction made them independent of the Patriarchs and the reformatory activity of brotherhoods.

The brotherhoods played an important role in the history of the Orthodox church in Poland. Brotherhoods concentrated on religious matters and charity work. Some supported hospitals, widows and orphans, gave loans to their impoverished members, organised lay and religious holidays. An important task of a brotherhood was to support clergymen and church servants. In the end of the 16th and during the 17th century they became main centers of anti-union opposition. After many magnate families had joined the union or converted to Catholicism, brotherhoods became, along with the Cossacs (?) the main force to support the Orthodox church politically and financially. It was expressed in many foundations and bequests of prominent faithful to the benefit of the Church and their dedication to its defense.

The history of church brotherhoods indicate that this organisation, unknown anywhere else, which brought together lay members of the Orthodox society, was a significant support for the Orthodox church. For over two hundred years the brotherhoods fought for the rights of their church, protected its possessions, and saw to the morality of its clergy and faithful. The Lvov brotherhood was in 1439–1708 the main protector of the Orthodox faith in Halitch Ruthenia. The Holy Spirit brotherhood in Vilnius played a similar role in the Great Duchy of Lithuania. The Holy Cross brotherhood for over a hundred years supported the Orthodox church in Volhynia. The Kiev brotherhood in the times of metropolitan Peter Mohyla and Sylveter Kossow supported the creation of an educational centre in Kiev. The Mohylev brotherhood supported in 1633–1772 the activities of Belarussian bishops. Other brotherhoods, over the course of their existence, played a similar role in cities in which they operated.